

Գ. ՆՃԴԵԼ

ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

PRINTED IN BULGARIA

Ս Ո Ֆ Ի Ա

1937

22

9(47.925)

G-66

*Donated
to the*

*St. Nerses Shnorhali Library
of
The Armenian Prelacy*

by

YEGHISHE MELIKIAN

9147.9251
G-66
Հ. ՆՃԴԵԶ

12 MAR 2011

29 OCT 2011

ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ
ԹՐԲՕԲՈԼՇԵԻԿ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԼՈՅՍԻ ՏԱԿ

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY

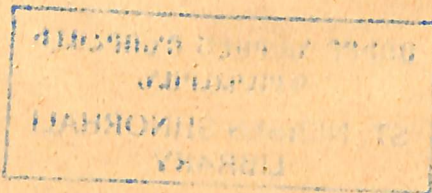
Ս Ո Յ Ի Ա

1937

1 JUL 2013
105 HALL ST

13689

Թող ներուի ինձ, երբ պատմական
նշանակությունը պատշապանելու համար,
ակամայ մեղանչեցի համեսությունեան
դեմ:

1381-2011

2649

ՍՏՈՒՐՐ ՆԵՐՍԷՍ ԵՄՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SEMORHALI
LIBRARY
ARMENIAN PRELACY

Ita est

«Բուլեելիզմը յղացան հրեաները,
իրագործեցին քաքարները, իրենց կա-
շիի վրայ կրեցին սլաւները»:

ԶՈՄԲԱՐՏ

Համաշխարհային պատերազմի վախճանը կապառնար
դառնալ Թուրքիոյ արդար վախճանը:

Զարհուրելի էր դա պարտաւնների, մասնաւորապէս,
Թուրքիոյ համար:

1918, հոկտեմբերին, Մուդրոսում փորւեց Սուլթա-
նական Թուրքիոյ անփառունակ գերեզմանը:

Այդ օրւանից Օսմանեան պետութիւնը վերածւեց մի
դռնբաց երկրի՝ յաղթականների համար:

«Թշնամիները — այդ առթիւ գրում է քեմալական
պատմագիրը— Թուրք պետութեան հասցրին մահացու հար-
ւած: Նրանք ուղեցին նոյն հարուածը հասցնել նաև Թուրք
ժողովուրդին»:

Մուդրոսի հաշտութեան պայմանագրի ոյժով յաղթա-
կանները ազատ էին իրենց զրահապատ Թաթը դնել Թըր-
քական երկրի ամեն մի կէտի վրայ:

Վերջինների — համաձայնական պետութիւնների— հա-
ճութեամբ 1919, մայիսին, յայնքը զրաւեցին Լիմիթը:
Նոյն տարին, Անգլիան և Ֆրանսան համաձայնութեան ե-
րան բաժնելու Թուրք երկիրը, որով առաջինը ստացաւ
որւմի բաժինը— Միջագետքը, Պաղեստինը, Անգլոյորդա-
ստը և Մուսուլի քարիւղային աղբիւրները:

Ամիսներ անց՝ Անգլիոյ կրունկը ծանրօրէն կը կո-
ր նա՛եւ Պոլսի և Զանաք Կալէի երեսը՝ իր դրօշի տակ
նեւով Անատոլեան երկաթուղագծի ամբողջ երկարու-
նը:

Ի լրումն թուրք ժողովրդի այդ արդար դժբախտութեան՝ Լոնդոնը Սուլթանի հետ կը կնքէր մի գաղտնի համաձայնութիւն, որով թուրքիան, ընդունելով Անգլիոյ մանդատը, կը պարտաւորէր իսլիֆայութեան հոգեւոր և բարոյական բովանդակ ուժերը լծել բրիտանական շահերի կառքին:

Վերջապէս, թուրքիոյ պիտի պարտադրուէր Սէվրի դաշնագիրը:

Դա այլևս Օսմանեան պետութեան թաղման զօղանջն էր:

Ֆրանսան զրաւած էր Սուրիան և հարեւան Կիլիկիան: Իտալիան՝ Ադալիան:

Յոյները, յաւելուածաբար՝ արեւելեան Թրակիան, մինչև Չաթալջա:

Թուրքիա ասելով այլևս պէտք էր հասկանալ Անատոլիայի անմշակ հիւսիսային կէսը Սեւ ծովի ափով:

Այլևս աշխարհագրօրէն ծուլատուած ու քաղաքականապէս սատակ էր թուրքիան:

Այսպէ՛ս, պատմութիւնը այսպէս կը պատժէր իր անօրինակ չարագործութիւններով մեր երկրագնդի երեսը պղծող այն շնացեղ ազգին, որը մի ժամանակ իր զայլութեան, իսկ վերջին երկու դարերին, եւրոպական պետութեանց անհամաձայնութիւնների շնորհիւ յաջողած էր ամբողջ ժողովուրդներ և մշակույթներ բնաջնջել:

Կատարուած էր պատմութեան արդարադոյն դատաստանը—թուրքիան այլևս ե՛լ կար, ե՛լ չկար:

Այդ օրհասական վիճակի մէջ, սակայն, նրան օգնութեան պիտի հասնէր «թրքացեղ Լենինը»:

Սովետները, դեռ 1918ին, Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով հրաժարուել էին այն բոլոր իրաւունքներից, որ ձեռք էր բերած ցարական Ռուսիան Նեղուցների և Փոքր Ասիայի նկատմամբ:

Այդ առթիւ «Թուրք հանրապետութեան պատմու-

թեան» *) ծանօթ հեղինակը՝ արտայայտելով իր ժողովուրդի երախտագիտութեան խօսքին զգացումը՝ «Թուրքիոյ սեօրերի միակ բարեկամ»ին, մի շնչուած հպարտանքով պնդում է թէ՛ Լենինը սերած է ուսացած բուրժուական ճգնաճեղից: Լենինը թրքացեղ—անա լուծումը մինչև օրս անլուծելի համարուած առեղծուածի:

Մարդկութիւնը չգիտէր այդ և կը զժուարանար բացատրել թրքօ-բուլղերիկ հոգեկցութեան գաղանիքը:

Մասնաւորապէս հայը կը զժուարանար առեղծանել հանելուկը— թէ ի՞նչու թուրքի չափ հայատեաց և հայասպան եղաւ ե՛լ բուլղերիզմը. ի՞նչու երկուսն էլ իրենց հարուածը նա՛խ մեր ժողովուրդի սփռելին՝ նրա մտաւորականութեան իջեցրին. ի՞նչու բուլղերիզմէն միայն և թուրքը շահեց. ի՞նչու, ինչու— այդ «ինչու»ների պատասխանը այլևս առած է թուրք պատմագիրը:

Լենինը թրքացեղ—այժմ լուծուած է հանելուկը:

Այսպէս է գործում ատաւիզմը:

Թուրքը՝ ոռուին մի խառնածին պարզեւեց. ոռուը թուրքին՝ մի քաղաքական բարերար, մի աղաւաղար:

Այսպէ՛ս, պատմութեան մէջ այսպէս են գործում irrational կոչուած ուժերը:

Ճշմարտութեան դէմ ընաւ չէ մեղանչում թուրք պատմագրողը, երբ Լենինին համարում է թրքացեղ—նրա խօսքին դարերով ոռու մարմնի և հոգու վրայ ծանրացած թաթարական լո՛ւծը վկայ:

Բուլղերիզմը փրկեց թուրքիան և ոչ թէ բախտահան փեմալը:

Միթէ հասկնալի չէ, որ եթէ թուրքիան իրեն ապահով չզգար Ռուսաստանի կողմից, եթէ կնքուած չլինէր թրքօ-աւլեաղինակցութիւնը՝ Իզմիրի զրաւման օրը,

*) «Թուրք հանրապետութեան պատմութիւն»ը, էջ 7, Redigé par la société pour l'étude de l'histoire Turque. Stamboul, 1936.

իր սակաւաթիւ զինակիցներով Պոլսէն Սամսոն փախչող
«գորշ զայլ» ի ճիգերը պիտի մնային անպտուղ:

Այդ զինակցութիւնից ընդամենը մի տարի յետոյ,
քեմալականները, չնորհիւ բոլշևիկներին զինական, ֆի-
նանսական և մասնագիտական առատ օգնութեան, Սա-
քարիայում պարտութեան մատնեցին յոյներին, որով
երէկի կիսաստակ թուրքիան վերստացաւ իր զերիշխա-
նութիւնը ամբողջ Փոքր-Ասիայի վրայ, մէջը լինելով նա-
և մեր երկրամասերը՝ Դարսն ու Արդահանը:

Այսպէ՛ս ռաքի ելաւ թուրք անկեալը:

Այսպէ՛ս, թուրք պատմաբանի իսկ վկայութեամբ,
հայոց ողբերգութիւնը պայմանաւորուեց Մոսկուայի կողմից
Քեմալին ընձեռուած կարմիր քեւարկութեամբ:

Ita est*):

ԹՐԲՕ - ԲՈԼՇԵՒԻԶՄԸ՝

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԷՍ

Խորհրդային իշխանութեան — նրա թերթերի, բազ-
մապիսի փողհարներին և ջատագույնների կողմից, թերեւս,
ազգայնական ոչ մի գործիչ այնքան կրքոտ յարձակում-
ների և զրախօսութեանց չէ ենթարկուել, որքան տողերա
գրողը:

Մէկ ու կէս տասնեակ տարի է անցել այն ող-
բերգական օրից, ինչ մենք թողեցինք Հայաստան երկիրը,
բայց և այնպէս, կարմիր իշխանութիւնը չէ՛ մոռացել,
չէ մոռանում, և ղժուար թէ մի օր իսպառ մոռանայ ինձ:

Եւ հասկանալի է դա, աւելի քան հասկանալի:
Առաջին գնդակը՝ կարմիր բանակի դէմ, արձակեց իմ զին-
ուորը. եւ բովանդակ Ռուսաստանում եւ Անդրկովկասում
վերջինը լինելով, նա քողեց կոուադաքսը:

Իմ ժողովրդական վաշտերն էին, որ ջարդեցին, զի-
նաթափեցին և զերեցին XI կարմիր բանակի, գրե-
թէ, բոլոր զօրամասերը, և, հակառակ հանրապետ. Հա-
յաստանի կառավարութեան ու Մոսկուայի ներկայացու-
ցիչ Լեզրանի միջեւ կնքուած պայմանագրին — որով Զան-
գեզուրը թողնուած էր թաթար Լեզրէջանին — իմ ժողո-
վրդական բանակը, զէնքի ոյժով, խորհրդային իշխանու-
թեան պարտադրեց իր կամքը — Սիւնիքի կցումը Հայաս-
տանին:

Հայաստանի առաջին խորհրդայնացումից յետոյ,
զրաւելով և ամբողջացնելով հայկական լեռնաշխարհը՝ ես
ստեղծեցի ինքնավար Սիւնիքը, որը պիտի հանդիսանար
որպէս հոգեբանական հրահրիչը Հայաստանի փեսա-
ուարեան համաժողովրդական ընդլայնման, իսկ երեւանի
երկրորդ անկումից յետոյ՝ դա ծառայեց որպէս փրկու-

*) Այդպէս է:

Թեան կամորջ Թրքո-բուլղերի զաղանից մաղապուրծ եղած հայ մտաւորականութեան համար:

Հայոց պատմութեան ամենապատասխանատու մէկ վայրկեանին, երբ Թուրքն ու բուլղերիզմը կը դաւէին մեր ցեղի գոյութեան դէմ, դա—հերոսական Սիւնիքը—որպէս հեքեթային տիտան, իր մի բազուկը պահեց իր լեռները վրայ՝ Թշնամու դէմ, իսկ միւսը նախախնամաբար երկարեց Արաքսի վրայ, որ Արարատեան դաշտէն պոկուած բազմահազար մտաւոր և մարտական ընտրանին անվնաս ու անաղէտ անցնի Պարսկաստան:

Այսպէս, այն կորոյի դիմադրութիւնը, որին կարմիր բանակը չէր հանդիպած Ռուսաստանում, տեսաւ մեր լեռնաշխարհում, ուր նա տանհեակ հաղարներով սպանւածներ, զերիններ, ու մեծաքանակ ռազմական աւար թողեց:

Մի ամբողջ տարի, մեր ժամանակներին, զրեթէ, անծանօթ դիւցազնութեամբ, Սիւնիքը հեզնեց Մոսկուայի Անդրկովկասեան ոյժերը, նրան պատճառելով ծանրածանր կորուստներ, ջղայնութիւն և ամօթանք:

Ահա՛ թէ ի՞նչն է պատճառ, որ մինչեւ օրս էլ խորհրդային վարչաձեւի և հացի սմէն կարգի և երանգի բարեկամները ու զովիչները բանաւոր ու գրաւոր խօսքի թոյն են փախում իմ հոգէին:

Մենք—ես և խորհրդային իշխանութիւնը—հին, կէս մոռացուած թշնամիներ չենք:

Ես էի՛ և շարունակում եմ մնալ լենինեան զաղափարաբանութեան տնհաշտ թշնամին:

Մենք միայն զէնքի թշնամիներ չէինք, չէ՛նք: Նրմանները շատ շուտ են մոռանում թշնամանքը, և երբեմն էլ զինակցում:

Մենք թշնամիներ ենք նա՛ և քաղաքական դաւանանքով, աշխարհայեցողութեամբ:

Եթէ այսօր դադար են առել զէնքերը, զարնւում են, չափւում դադափարները:

Եւ, որովհետեւ բուլղերիկները պայքարում մարդ-

կայնութիւն և բարոյական չեն ճանաչում— նրանց համար չկան իդէական հակառակորդներ, այլ՝ դասակարգային թշնամիներ միայն— նրանց թուղթէ գրոհները դեռ արունակւում են և պիտի շարունակւեն:

Մեր փոխադարձ թշնամանքը ունի իր երրորդ սնուցիչը — Թուրքը, որի հետ զինակցած կարմիր բանակը երեւաց մեր դէմ, ռազմաճակատներում, Հայաստանում:

Մեր ողբերգութիւնը պայմանաւորուեց լենինի «Թրքացեղութեամբ» — իմա՛ Ռուլչերիզմի Թրքաշնութեամբ, որ ասել է՝ նրա հայատեցութեամբ:

«Խորհրդ. Ռուսաստանը — ժամանակին կը չեփօէր «Չանդեղուրի Կոմունիստ» հայատառ թերթը — պէտք է պաշտպանի եւ պաշտպանելու է Տանկասանի ազատագրական շարժումը: Իրա համար էլ Խորհրդ. Ռուսաստանը պէտք է ունենայ մօտական եւ անմիջական կապ Տանկասանի հետ, որի նախապարհը Ջանգեզուրն է, Նախիջեւանի վրայով»*):

Խորհրդ. իշխանութիւնը, ի մասնաւորի, հայ մեծամագնականը գիտէ, զգում է, որ Թրքո-բուլղերիկեան զինակցութեամբ հայութեան և հայ հայրենիքին հասցրուած չարիքը հեշտութեամբ չի՛ ներւի, չի՛ մոռացուի:

Մոսկուան և իր հայանուն գործակալները գիտեն, որ կենսաբանական բարոյականի տէր հայութիւնը չէ կարող ներել նրանց, որոնք օդնութեան ձեռք երկարեցին Թուրքին՝ իր պատմութեան ամենաղգուարին մէկ վայրկեանին, և հայոց նարագոյն ողբերգութեան զնով իրականութիւն դարձրին Թրքո-բուլղերիզմի հայադաւ եղբայրակցութիւնը:

Բաքում, Երրորդ Ինտերնացիոնալի նախաձեռնութեամբ, 1920, Սեպ. 1—8 զումարուած արեւելեան ժողովուրդների համագումարը եկաւ հաստատելու երեք բան՝

Ա.— Որ Մոսկուայի մէջ կնքուած Թրքո-Սովետ

*) № 2, 1920, 20 նոյեմբեր:

զաղանի զինակցութիւնը ստորագրուած էր վերոյիշեալ համագումարից առաջ:

Բ — Որ մոսկուան վճռած էր Հայաստանը նուաճել Թուրքիոյ զինակցութեամբ, և

Գ — Որ Մոսկովեան Թուրքերին քաշեց, բերեց Հայաստան:

Մի քանի մէջբերումներ, առնուած այդ համագումարի սղագրուած արձանագրութիւններից, կը հաստատեն խօսքերիս բացարձակ ճշմարտութիւնը.

Զինովեւ. — «Դուք զիտէք, ընկերներ՛ր, որ սեփեալ կան կառավարութիւնը օգնում է Քեմալին»:

Էնվեր փաշա. — «Ընկերներ՛ր, ես սեղմում եմ այն բոլորի ձեռքը, որոնք մեզ հետ կ'աշխատեն մինչև սկսուած կռուի վախճանը...»

Մենք ընդունում ենք, թէ Ադրբէյջանը պատկանում է ադրբէյջանցիներին» (*).

Իբրահիմ Թալի. — Անգորայի ներկայացուցիչը, որը համագումարը Հայաստանի դէմ զրգուելու և նախապաշանելու բացայայտ հաշուով ասում է — «Համաշխարհային իմպերիալիզմը իր ձեռք, երկարեց Թուրքիոյ կենսական շնչերակին և միանգամայն ուժասպառեց նրան»:

Արեւմտեան կապիտալիստները վճռեցին Թուրք զիւղացիութեան դէմ զարմնել իրենց օժանդակողներին — արեւմտաքէն՝ վենիզելիստներին, իսկ արեւելքէն՝ հայ զաչնակներին:

Անատոլեան վճռած է պաշտպանել իր ճակատագիրն ու անկախութիւնը մինչև իր վերջին զաւակի մահը, որով սովեթ Ռուսիոյ կողմից իրեն երկաբաժ քարեկամակամ ձեռքը նա ընդունում է կաթարեալ անկեղծութեամբ»:

Զինովեւ — համագումարի վերջին նիստում — «Մյուս-

(*) Էնվերի խօսքը վերաբերում է Զանգեզուրին, որի մեծ մասն այդ ժամանակ զբաղւած էր կարմիր բանակի կողմից:

անգ յաճախ է լսում Հայաստանի մասին: Գոյութիւնը չունի մի և անկախ Հայաստան:

Մի կողմից կայ բանուորագիւղացիական Հայաստանը, որին մենք եղբայրական ձեռ ենք երկարում, միւս կողմից՝ անընդուն, դահճական, դաշնակցական, բուրժուական Հայաստանը» (փոթորկային ծափահարութիւններ):

Իւսուֆ Քեմալ — Թրքո-բուլղերի զինակցութեան ըստորագրողը — այդ միեւնոյն օրերին, Բաքուէն կը հեռագրէր իր կառավարութեան, թէ այլեւս վճռուած է Հայաստանը նուաճել պատերազմով, որի դէպքում նախաքարձակ պիտի լինի Թուրքիան, կարմիր բանակին թողնելով՝ Հայաստանը նեղել հիւսիսէն:

Այդ մասին Մոսկուայէն արուած հրահանգի մանրամասնութիւնները Քեմալը կհաղորդէ Քեաղլիմ Ղաբապէքիր փաշային:

Թրքո-սովետ զինակցութիւնը արագ կերպով իր բաղդին թողնուած Հայաստանի դէմ զարմնելու նպատակով, այդ օրերին Մոսկուայէն. Բաքու և Բաքուէն. Ղարաբաղ ու Նախիջեւան կերթեւեկէին մի շարք դաւադիր զինուորա-քաղաքական թուրք գործակալներ — նախկին ջարդարարներ:

Վերջինները կապ կը պահէին Ադրբէյջանում կենտրոնացած կարմիր բանակի, Ադրբէյջանի յեղկոմի նախագահ՝ Նարիմանովի և Հայաստանի ճակատի վրայ գործող Թրքական ոյժերի զօրահրամանատարութեան հետ:

Մոսկուան այդ ջարդարարների ձեռքով պիտի զըրէր մեր հայրենիքի նոր ճակատագիրը՝ եղբրական:

Հսենք սրանցից մի քանիսին.

Դոֆ. Նազրմ. — «Մոսկուայի կառավարութեան զիմելով՝ օղնութիւն և դէնք ուզեցինք»:

Ֆիւլիւֆ Թալեաբ — «Ես յանձնարարեցի Քեաղլիմ Գաբապէքիր փաշային, որ բուլղերիկներին հետ չփման մէջ մտնէ: Այդպէս էլ եղաւ»:

Նայիմ Զեւար բէյ — «1920, Յուլիսին, Գարաբէքիր

փաշային դիմելով, նրա հաւանութիւնը ստացայ:

Երբ Ղարաբաղ հասա՛յ՝ նամակ մը ստացայ: Այդ նամակը ուղղուած էր Զավիթ բէյին, որ այդ ատեն Պաշայի կը գտնուէր: Նամակը կը յանձնարարէր չփման մէջ մտնել նահանջող բոլշեւիկեան ոյժերու հետ: Կացութիւնը Պաշայի հաղորդեցի:

Ասոր վրայ Գարաբէքի փաշայէն հեռագիր մը ըստացայ, որով կը հրամայէր՝ «Նալիմ ձեզիս բէյ ինչ կուզէք թող բնէ բոլշեւիկեան նահանջող բանակը»՝ Նախիջեւան թող բերէ:»

Գարաբէքիի այս հրամանի վրայ՝ Նուրի փաշան, թուրք և թաթարներէն բաղկացած, իր ոյժերը կը քաշէ Նախիջեւան և այսպէսով կը կապուի թրքական Բոյազիդի հետ:

Կարմիր բանակը վերստին կը շարժուի Զանգեզուրի դէմ, և այսպիսով Հայաստանը կը դրուի երկու կրակնների միջև:

Օրեր յետոյ՝ միեւնոյն Նայիմ բէյը կը հեռագրէ Գարաբէքի փաշային — «Զեմբեկ եւ ռազմամբեք առնելով, յառաջացե՛ք»:

Զեւար բէյ — «Յետոյ չփման մէջ մտայ բոլշեւիկեան հրամանատարութեան հետ:

Գարաբէքի փաշան՝ իսլիմ փաշային, Նարիման Նարիմանովին և բոլշեւիկեան բանակի հրամանատարութեան ուղղեալ երեք նամակներ դրած էր:

Այդ նամակներով բոլշեւիկներուն հետ գործակցութեան անհրաժեշտութիւնը կը ջատագովէր, և իսլիմ փաշայի կողմէ կատարուած ծառայութիւններին համար անոր շնորհակալութիւն կը յայտնէր:

Ասկէ զատ, թնդանօթի, զէնքի և ռազմամթերքի փոխադրութեան ատեն, օգտագործելու նպատակաւ Ադրբեյջանի

*) Զանգեզուրէն:

բէջանի մէջէն ճամբայ բանալու անհրաժեշտութիւնը պարզող երեք նամակներ ստացայ:

Ապահովեցի, որ Օգոստոսին, թրքական և բոլշեւիկեան բանակները իրարու միանան:

Յետոյ իմ ստացած հրահանգներու համաձայն, իսլիմ փաշայի հետ աշխատեցայ, որ երկաթուղիով ալ ապահովուի երկու բանակներու միացումը եւ Հայաստանի չկարեւոր ասոր ընդդիմանալ:

Այս նպատակով Մոսկուա գացինք: Էնովէր փաշան արդէն հոն կը գտնուէր»:

Անա՛ և XI կարմիր բանակի զինուորայեղափոխական խորհրդի անդամ՝ Հեկկերի վկայութիւնը Լենին-Ֆեմալ զինակցութեան մասին:

«... Զանգեզուրում յիբաւի տեղի է ունեցել միամօթալի դէպք, որի համար մենք մեղ չենք գովում: Խօսքս տաճկական զնդի մասին է, որ մենք ուղարկել ենք Զանգեզուրով Ֆեմալի մօտ:

Այդ ժամանակ ուրիշ ճանապարհ չկար: Գնդին կարողագործած է եղել անցնել Նախիջեւան:

Ո՞վ կարող էր ենթադրել, որ տեղի կուսենան դժբախտ դէպքեր կամ թիւրիմացութիւններ, որ թէ ազգաբնակչութիւնը և այդ գունդը միմիանց դէմ զէնք կը բարձրացնեն այն էլ կարմիր բանակի անուան առի: 1921, 15 փետր.»:

Թրքո-Սովետ հակահայ դաւի մասին, վերջապէս, վկայելու կանչենք նա՛ և հայ քաղաքական հոսանքներից մէկին:

«Բողբ — Զանգեզուրի և Ղարաբաղի ժողովրդին ուղղած իր կոչի մէջ ասում է հայ սոցեալ-դեմոկրատ բանուորական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն»:

*) Այս յայտարարութիւնները արուած են Էնկիւրիի անկախութեան դատարանի առջև դատուող հակաքեմալականների կողմից, 1926ին:

— Քողը պատուել է և մերկանդամ իրողութիւնը հրապարակ է նետուել:

Կեղծիքը բացել է և ցինիկ խաբեբայութիւնը թագցնել անկարելի է:

Մայիսեան իսկականութիւնների օրերին հայ բռնաւիկները չէին հաւատում և պրոֆոկացիա էին համարում այն ուլարմատում հեռագիրը, որ նոյն խորհրդային դարձած Ադրբէջանն ուղղել էր Հայաստանի կառավարութեան՝ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը մաքրելու համար հայկական ուժերից. այժմ ոչ միայն Ադրբէջանն է քրական եւ ուսական մեծ ոյժեր կենսունակացրել Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի ուղղութեամբ այլեւ հայ բոլշեւիկ կոչուած տափանքները իրանց եռանդուն ծառայութիւններն մատուցանում օտար ոյժերին:

Առաջ հայ բոլշեւիկները չէին ընդունում և աշխատում էին հերքել այդ փաստը, որ ուսական բոլշեւիզմը գինակցել և դաշնակցել է տաճիկ-թաթարական պանիսլամիզմի հետ—արեւելքում միացած գործելու համար:

Այժմ ոչ միայն չեն հերքում կամ ուրանում այդ փաստը, այլ և Բաքուում բուն դրած հայ տականքները, իրանց «Կոմունիստ»ի մէջ, օրն ի բուն ագիտացիա են մղում և ոյժեր կազմակերպում Հայաստանի դէմ, որպէս պետական անկախ միաւորի, եւ ջերմ փափաք յայտնում Հայաստանի վրայով նախապահ հարել դեպի Անատոլիա եւ կամուրջ ձգել Ադրբէջանի եւ Տանկաստանի միջեւ:

Հայ դեմոկրատիայի բոլոր թշնամիները խմբուցին մէկտեղ հայ պետականութեան մահացու հարուած տալու համար:

Ռուսական բոլշեւիզմի եւ բուրժ-քաքարական պանիսլամիզմի մերձարեւելեան նպասակները զուգադիպում եւ համեմատելի են իրար:

Այդ դիւային ծրագիրների իրականացման զոհ է բերւում հայ երկիրը:

Այդ իմաստով, հայկական դատին ու ազատագրու-

թեան հաւասար թշնամիներն են պանիսլամիզմը:

Բոլշեւիզմը, եւրոպական դեմոկրատիայից կատարելապէս նախատուած ու արհամարհուած, յուսախաբ փարեւ է արեւնոստ պանիսլամիզմին և նրանցից է օգնութիւն աղերսում:

Ապստամբ պանիսլամիզմը՝ մահուան դատապարտուած միջազգային յաղթանակով հզօրների կողմից, գալարուելով իր հոգեվարքի ժամերին, յոյսը դրել է ուսական բոլշեւիզմի վրայ:

Երկուսն էլ պատմութեան չար անէծքի դատաւրձաքին են եւնթարկուած:

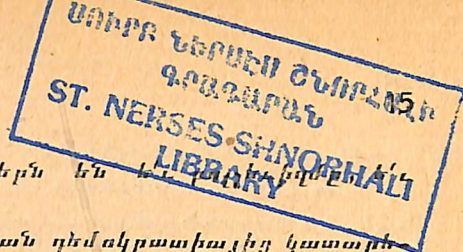
Ահա՛ սեւ դաւը, ահա՛ դիւային գինակցութիւնը, որի ղործակալներն կողմից Անդրկովկասում թափուած հակահայ աշխատանքների շնորհիւ, Բաքուում կենտրոնացած ՊԼ կարմիր բանակը, մի օր, պիտի շարժուէր Զանգեզուրի դէմ, թրքական ոյժերի հետ՝ հարուէն ու հիւսիսէն ռազմադիտական աքցանի մէջ առնելու Հայաստանը: Ահա՛ հրայադաւ գինակցութիւնը՝ թրք-բոլշեւիկ վրկայութեանց լոյսի տակ:

Այլ վաւերագրերի և վկայութիւնների կարիք կա՞յ: — Զեմ կարծում:

Մեր դաւադրուած հայրենիքի համար ստեղծուած այդ ծանրածանր պայմանների մէջ թոյլտարելի՞ է հարցնել, թէ Սիւնիքը պիտի ծառանա՞ր կարմիր բանակի դէմ, թէ ոչ:

— Այո՛, դա վճռաբար պիտի կտէր քեմալական ոյժերին օգնութեան փութացող կարմիր զօրքերի ձամբան, եթէ հաշի առնելով ոյժերի փոխյարաբերութիւնը, անգամ համոզուէր, թէ գերազանցապէս անհաւասար այդ կռուում իր լեռնոտ բոյնը ամբողջապէս կր վերածուի լեռնիդառեան մի կիրճի, և որպէս նուիրական կտակ ու յիշատակ, նա դարերին իր աճիւնը կը թողնի:

Նա պիտի կուէր և կուեց դիւցազնաբար, որովհետեւ

չէր կարող տկարանալ, երբ իր հայրենիքն էր դաւադրուած: Նա կուէց, որովհետեւ թուրքը, երբորդ միջազգայնականի սադրանքներով, մահամբ կսպառնար Հայաստանին և իր անկախութեան:

Եւ, ի՛նչ խօսք, որ նման պայմաններում մի սիւնեցի, մի նոր Մելիք Ֆրանգիւլ կարող էր տկարանալ. վաճառել, դաւաճանել: Սիւնիքը՝ երբե՛ք:

Նա միշտ էլ եղած է հաւատարիմ իր ցեղին— հայոց պատմութիւնը վկայ:

Մի վտեմ փառասիրութեամբ՝ նա պատնէշի վրայ մնաց և ա՛յն օրերին, երբ իր ճակատագրի ղեկավարութիւնը յանձնած էր ինձ:

Փա՛ռք իրեն:

III

«Ճնիֆ ուրիշ չունիմ զօրութիւն, ունիմ խայթոց»

Ուրացողներ կան, որոնց ժամանակին դատած է եղիչէն՝ նրանց ճակտին խորանելով՝ «Յաճախ վարդապետներ ու վարդապետութիւններ փոխող»:

Արդար լինելու համար, պէտք է ասել, որ նմանները չար չեն, բայց նա՛եւ արդարակորով չեն:

Սրանք պատկանում են այն հոգեբանական տիպին, որն իր տկարութեան բերումով դառնում է անպաշարուէնակ և հեշտութեամբ յարմարում քաղաքական վայրկեանին ու միջավայրին:

Նմանը միշտ էլ օրւայ ամեն կարգի յաղթականի և իշխանաւորի հետ է:

Նա չէ ծախւում, չէ՛ գնւում:

Այդ իսկ պատճառով մեծ չէ իր սակարանական արժէքը:

Սա պատկանում է անարժաթ ու ակամայ ուրացողների ստորոգութեան:

Սրա ուրացումը սահմանափակւում է նրանով միայն, որ դառնում է զազափարի զէնընկեց, դառալիք, որով որոշ բարոյալքում է առաջացնում իր նախկին դա՛դափարակիցների շարքերում:

Սակաւ չէ նման քաղաքական ուրացողների թիւը մեր կեանքում:

Ուրացողներ էլ կան, որոնց անկումը տեղի է ունենում «երեսուն արծաթով», որոնք, սակայն, ստանալով իրենց ուրացումի զինը՝ քաշւում են մթութեան մէջ և լռութեան կնիքը դնում իրենց շրթներին:

Իբրեւ կրաւորական տիպի ուրացողներ՝ սրանք չեն փորձում արդարացնել իրենց անկումը:

Գոյութիւն ունի երբորդ կարգի ուրացողը, որն իր չարագործութիւններից յետոյ դառնում է աւելի յանդուգըն իր ընկածութեան մէջ:

Սա չէ բաւականանում իրեն տրւած «արծաթ»ով, և աշխատում է ամեն կերպ շահեցնել այն:

Առ այդ, նա շարունակում է մնալ հրապարակում— յաճախ պայքարի առաջին զօր վրայ — և աղմկում՝ իր ուրացումը արդարացնելու համար:

Սրա անկումը պէտք է բացատրել ոչ թէ իր մտաւոր, այլ բարոյական կարճատեսութեամբ:

Սա՛ զինակցելով իր ուրացումը գնող արտաքին թշնամուն, պայքարում է նրա դատի, նրա յաղթանակի համար:

Այդ վերջինը ակտիւ տիպի ուրացող է, որով՝ աւելի՛ զգուելի և աւելի՛ վտանգաւոր:

Ուրացողները այդ կարգից է Գ. ՏէրՄինասեան կոչուածը, որն իր ուրացումից յետոյ սկսած է ընդունայն փորձեր կատարել՝ իր որդեգրած կարմիր դաւանանքի քղամիտով իր հոգեւոր ներսութիւնը ծածկելու համար:

Այդ ուրացողի ելոյթը եկաւ ինձ վերջնականօրէն համոզելու, թէ բոլեւիզմին յարող ամեն դժբախտ եակ դառնում է նեմարսութեան ու բարոյականի բեւաւր, հացկատակ ու բանասեր, — հոգով կործանուած:

Խօսքս այն հատ ու կենտ իդէալիստների մասին չէ, որոնց համար համայնավարութիւնը մի «նոյակապ դառնացանք» է, այլ նրանց՝ որոնց համար բոլշեւիզմը ամեն բանից առաջ մարդ արարածի մէջ նիւթող անասնական բաւարարելու խնդիր է — նախ հացի խնդիր:

Բոլշեւիզմի հայ գործակալներից ամենէն ծերը — այդ իսկ պատճառով ամենից զգուելին — Տէր Մինասեանը այդ գիտէր, երբ դեռ գտնուում էր «նամարդ թշնամուց ոտնակոխ ու պղծուած» *) Սիւնիքում, ուր դեռ իմ ձայնն էր արձագանքում հայրենի լեռների և ժողովրդի հերոսական հոգու մէջ:

Նա գիտէր և այն, որ արդարացնել խորհրդային իշխանութիւնը կը նշանակէ արդարացնել այն բոլոր մարդասիւղ հեռերին, որոնք եկել, դաւանանել եւ ուրացումի համբով անցել են ապրելու հայոց պատմութեան խաւարի մէջ:

Նա գիտէր — և մեզ հետ արդար կատաղութեան կայծակունք էր թափում Հենինի և նրա հայացեղ ճետերի զլխին — նա գիտէր, որ նանաչել խորհրդային իշխանու-

թիւնը կը նշանակէ կանխաւ արդարացնել օտար իշխանութեանց այն բոլոր տեսակի հայանուն գործակալներին, որոնք վաղը եւ լաւէս կարող են լայսնել մեր ցեղի կեանքում:

Ուրացողը գիտէր, որ տարբեր բան է այս կամ այն իշխանութիւնը նանաչելը, տարբեր՝ հանդուրժելը, արդարացնելը:

Մի դժգոհ հարկադրանքով մեր ժողովուրդը ճանաչեց և հանդուրժում է կարմիր իշխանութիւնը, բայց չարաբացրեց և չպիտի արդարացնի դայն:

Իսկ Տէր Մինասեանները — զուրկ իրենց ծնող ցեղի առաքինութիւններից — ոչ թէ միայն ճանաչեցին՝ ժամանակին իրենց կողմից իսկ բերելից տնիծուած իշխանութիւնը — այլ և արդարացրին:

Աւելի՛ն — նրանք, օտար իշխանութեան աչքին քաղցրանալու շնական հաչումով, միաժամանակ հայհոյեցին ու դատապարտեցին մեր երեկը, մեր հայրենին, մեր նուիրականը:

Ուրացումի անբարոյութեան այժմով՝ այդ հրէշները մղւեցին չփոթելու քաղաքականութիւնը վարդապետութեան, ճանաչումն՝ արդարացումի հետ:

Յեղային արժանապատուութեան ու բարոյական ըսկզբունքների պակասը նմաններին դարձրեց ոչ թէ միայն օտարին յոտնկայա ծառայելու սրամաղիթ, այլ և իր հարազատ ժողովրդի պատմութիւնը կեղծող՝ ճշմարտութեան թշնամի:

Հացը, անսուրբ հացը որոնց մոռացնել է տւել — ե՛ւ գիտեն, ե՛ւ չգիտեն սրանք, որ չկայ աւելի մեծ պրոլետարիւն քան հարազատ ժողովուրդի պատմութեան չարամիտ աղաւաղումը:

Կեղծել պատմութիւնը, ասել է՝ եղծանել պատմաստեղծ ժողովրդի կենսաբանական բարոյականը, հարուածել նրա արուն բնագիրը, վսանգել նրա հոգեւոր առողջութիւնը, խեղել նրա հոգին, ծով նրա զարգացման ճամբան, անխաւ եւ նրա մեծ մեռելներին, որոնք ընկան, որ հայրենիք

*) Ուրացողի բռններն են:

սրբանայ ու ապրի, շփոթի մասնել պատմութեան ենթակայի
ներկան եւ խաբել գալոց սերունդներին: Միով բանիւ՝ դա-
տաւ է՝ բաց աչիով բեւաւանել հաւաքուս հայրենիքին, դա-
տաւ է՝ ծառայել իր ցեղի արտաքին բեւաւաններին:

Այդ կարգի ուրացողներից է խորհրդ-իշխանութեան
գործակալ Գ. Տէր Մինասեանը, որի հակադրականական հա-
ջոցին, որպէս պատասխան, զրոււմ են այս տողերը:

* * *

Ընթերցող, ես տեսայ հոգւով ազատը ստրկութեան
մէջ, և սիրեցի մարդը:

Ես տեսայ ստրուկն ազատութեան մէջ և գարշեցի
մարդէն:

Ստրուկը — ով հաւատար չափով չի առել եւ սրան,
նա էապէս չի պայքարել բռնութեան դէմ:

Պատմական մոմենտներ կան, օրինակ՝ մեր ժամա-
նակաշրջանը, երբ բռնաւորէն աւելի ստրուկն է զըզ-
ուելի:

Եօթնիցս զգուելի է հոգեւոր ստրուկը — նա՛, որն
ազատութեան մէջ իսկ ապրում է, խորհում, գործում
ստրկօրէն. նա, որի կրծքին թէւ չէ ձնշում բռնաւորի
թաթը, բայց և այնպէս, նա միշտ էլ իրեն զգում է
ծունկի եկած «զօրաւոր»ի առջև. նա՛, որը ծանրապէս
կոխող դարչապար է փնտռում՝ լիզելու, սուտ առտուա-
ծութիւններ՝ փառաբանելու, կեղծ մեծութիւններ՝ պա-
կաղրելու:

Ինքնաստրկացած մարդկային մի անասուն, որն
այդ բոլորը կատարում է մի չնաւայել քծինքով՝ ողորմու-
թիւն ստանալու համար: Եթէ հերոսներ ունեցել են բոլոր
դարերը ապա անհոգի գործիքներից զուրկ չեն եղել բոլոր
տեսակի իշխանութիւնները, հացկատակներից՝ բոլոր ար-
քունիքները:

«Ամբոխին ու թագաւորին քծնողները գործադրում են
բոլոր միջոցները. խուժանավարը գինետան կուրախան

է, իսկ կուրախանը՝ պալատական խուժանավար — առեւ
է Գւիշարդինին:

Քաղաքական նման մի կուրախանի մի քանի ցցուն
գծերով յաւերժացրած է առաւ հռչակաւոր քննադատ Դոր-
բուիւրովը: Աւստրիական բանաստեղծ Նակովնէ այդ պեր-
ճաղիճը, որ Գարիբալդինի կոչած էր «բոլորի ծնունդ»,
«մարդագայլերի ընկեր», եւլին, իսկ օրեր յետոյ, նրան ձո-
նեց խանդավառ երգեր, երբ Գարիբալդիի թշնամին՝ թա-
գաւորը փախած էր Նիապօլից:

— «Ո՛վ, զօրաւոր պաշտպանդ ազգերի ազատու-
թեան, որին ժողովուրդները պաշտում են արդարօրէն»:

Սակայն, մի քանի օր անցած, երբ Ֆրանսիակը
յաջողում է վերադառնալ Նիապօլ՝ Նակովնէ խղճի ամենայն
անդորրութեամբ վերստին հնչեցնում է իր քնարի հակա-
գարիբալդեան լարը.

— «Նորէ՛ն, թագաւորի հետ նորէ՛ն խաղաղութիւնը
ու կարգ, կանոնը տիրեցին»:

Մի ուրիշը, ժամանակին, այսպէ՛ս է գրել Սիւնիքի
և իր ղեկավարի մասին.

— «Վերջապէս հասանք Տաթեւի պատմական վանքը,
ուր եկաւ, նոյնպէս, սպարապետ Նժդէհը:

Նժդէհի անունը, իրօք, պաշտանքի առարկայ է
գարձած Սիւնեցոց համար:

Մի հեքեաթային հերոս է նա, որ իր կրակ ձիու
վրայ հեծած ամեն տեղ է:

Անոր խօսքը պատգամ է, անոր ներկայութիւնը՝
յոյս ու ոգեւորութիւն:

Նա ինքն ալ հաւատացած է կարծես, որ ինքն ան-
խոցելի է:

«Մահէն չի՛ վախեցողը ամենէն շատ կ'ապրի» —
կըսէր նա:

Սիւնեաց ժողովուրդը «Խուստուպի արծիւ» կ'ան-
ուանէ դայն, ի յիշատակ այն օրերու, երբ Նժդէհը իր
փոքրաթիւ խմբակով քաշուէր էր Խուստուպ լեռը, ուր

Պրոմէթէոսի նման պահեց ազատութեան կայծը, մինչև որ մի օր ալ իջաւ այդ բարձունքէն և հրդեհեց ողջ Սիւնիքը ազատութեան և անկախութեան բոցով:

Ժողովուրդի այդ պաշտամունքը իր հերոսի մէջ կերտեր է մի տեսակ բեկական կամք, որին հպատակիլ չառ կը սիրէ Սիւնեցին:

Առանց Նժդեհի կամքին տերև չի շարժիր Սիւնեաց մէջ, և ժողովուրդը դո՛ւ է, որ այդպէս է:

Սիւեաց ինքնավարութիւնը Նժդեհի ծնունդն է:*)

Տարիներ յետոյ, այս առդերի հեղինակը, հայ զաղթաշխարհում, իր հացն ապահովելու համար, պիտի միտնար նրանց, որոնք չհաւատարհեցաւ եւն դարձրել իմ անձի դէմ հաջելը:

Ահա՛ և Գ. Տէր Մինասեանը, որը տարիներ առաջ այսպէս կ'ողջունէր կարմիր լծից ազատագրուած Ղափան—Գեւուզը և իր առաջնորդին:

«Ողջո՛յն ազատագրուած Ղափան-Գեւուզին»:

Ողջո՛յն քեզ Ղափան, Դաւիթ բէկ, Թորոս իշխանների սրբան: Ողջո՛յն քո սէզ ու հպարտ լեռներին, որոնց ամեն մի քարը ներկուած է հարազատներիդ արիւնով:

Ողջո՛յն Խոստուալի լեռներն ապաւինած, որդեկորոյս ծնողներին՝ արնոտ աչքերը Բարգուշատին, Աջանան, Ուղուրչային սեւեռած Ղափանի սրտաբեկ քաջերին:

Ողջո՛յն յօշոտւած, հիւծւած երկրագործ ու խաշնարած ժողովուրդին, որ երկու տարուց ի վեր, հայրենիքի փրկութեանն ի սպաս դրաւ իւր սիրտսուն զաւակն ու քրտնաթոր աշխատանքի վաստակը:

*) «Հայաստան», թիւ 185, Ֆրիլպէ. Հայաստանի «Նահանջ Բիւրոյ»ը ինքնավար Սիւնիքի ընդմէջէն. Թոշնիկ 1921, 10 Յունիս, Թավրիդ:

*) «Այգ» համար 43, 1920, Նոյ. 15, Թավրիդ:

Ողջո՛յն, բիւր ողջոյն քեզ, Ղափան—Գեւուզ—Գողթանի եօթն անգամ սիրւած հրամանատար հերոս Նժդեհ, բեղմնաւոր էին քո ցանած սերմերը և ատոք եղան նրանց աւած պտուղները:

Դու ե՛ս և կը մնաս Ղափան-Գեւուզի պատմութեան մէջ «երկրորդ Դաւիթ բէկ» «Աժդահա փաշա» և «ամէն կռոււմ յաղթող փաթիշահ», տիազոսներ, որ աւան՝ քեզ պաշտելու չափ ոիրող զինւորութիւնն ու ժողովուրդը»...:

Այս մարդն էլ տարիներ յետոյ յուղայաբար իր տէրը պիտի ուրանար:

Այս եւն եղել բոլոր ժամանակների նակովները, Թոշնիկներն ու Գեղէոսները:

Անցեղ եւն նրանք, և յատուկ բոլոր ժամանակներին ու միջավայրերին:

Երէկ Գարիբալդիի հետ, նրան փառաբանող ու դափնեպսակող, երբ նա յաղթական էր: Այսօր Գարիբալդիի դէմ, ստգտանող ու թշնամանող, երբ նա լքած է Նէպաօլը:

Այսպէս եւն եղել հոգեւոր ստրուկներն ու պորտաբոյծները բոլոր դարերում և բոլոր ցիւլերի մէջ:

Եւ մարդկային զգուշանքը Դիոգինէսի, Թեսալոքոսի և այլոց չրթոււնքներով մի շարք անարգական անուաններ է աւած նրանց—«Միլուսս պալատական», «չուսս արքունիս», «որոտղս պարգեւաց», «աղուէսս սովեալս» ևն.:

Հասկանալի է որ դարեր տեւող օտար լուծերի ազդեցութեանց շնորհիւ այդ անարդ մարդատիպերի թիւը մեր ժողովուրդի մէջ աւելի՛ մեծ, որակն աւելի՛ բարձր պիտի լինէր:

«Աղուէսս սովեալս»—ահա՛ ներքին մարդն այն զրօքախա ուրացողի, որ Հայաստանի խորհրդայնացման ամօթափառ 15-ամեակի առթիւ, «Յուշեր անցեալից» խորագրութեամբ, հակադաշնակցական «Ապագայ»ի մէջ լոյս

է ընծայել մի երկար յօդուածաշարք, «հայ մարդ» կեղծ-
անունով:

Գեղէնոն Տէր Մինասեան կոչուած դաւանափոխն է
դա, որը ուրացուածեամբ իր անձի մէջ մարդն ու հայը
բարոյապէս սպանելուց յետոյ, հոգեբանական ծպտումի
օրէնքով իրեն «հայ մարդ» անունն է տւել: Նա իր յաւ-
շապատումը սկսում է հետեւեալ առաջադրութեամբ՝ —
«Կուգէի մեր ընթերցող հասարակութեան ներկայացնել
Ձանգեղուրի կոիւնքի թուցիկ, բայց ճշգրիտ պատմու-
թիւնը յընթացս 1918-19-20-և-21 թուերի, այլեւս մաս-
նաւորապէս Նոյնի անձնաւորութիւնը ու նրա կատարած
դերը 1921ին:

Ընթերցող, մէկ էլ կարդանք ուրացողի վերջին խօս-
քերը — «նրա կատարած դերը 1921 թւին»:

Ինչպէս տեսնում էք, յօդուածագիրն իր տէգ ու նի-
զակները ուղղած է ոչ թէ 1919-20-ին գործող Նոյնի
դէմ, երբ դեռ հակաբուլշեակեան կոիւնքը չկային Ձան-
գեղուրում, այլ նրա 1921-ի գործունէութեան դէմ, երբ
Սիւնիքը կը չափուէր կարմիր բանակի հետ:

Այդ մարդը, որ Ձանգեղուրում ծանօթ էր «աղուէս
Գեղէնոն» անունով, և որի խորամանկութիւնը 1918ին,
մի արդար մտրակով պատժած էր Անդրանիկը՝ ինչպէս
ամեն հասարակ հաւատուրաց, 1925 ին բռնեց քաղաքա-
կան ուրացումի ծածուկ: Նա հրապարակային մի յայտա-
բարութեամբ բուլշեակեան «Գաղափար» թերթի մէջ իրեն
հռչակեց բուլշեակիների բարեկամ, թշնամի՝ Գալստիկո-
թեան:

Նւ անմիջապէս, որպէս «երեսուն արծաթ», Երեւա-
նից նրան տրեց խորհրդային իշխանութեան համար
քարիւղ գնելու այնքան շահաշատ պաշտօնը, որն ամե-
նայն վարպետութեամբ ց'այսօր վարում է Աստարայում:

Այդ օրէն անա Գեղէնոնը դողի մէջ է իր սկներեր
պաշտօնի համար:

Նւ պառնառ ունի դողալու, որովհետեւ քաջ գիտէ,

թէ իժի չափ յիշաշար բուլշեակիները դեռ չեն մոռացել,
որ ինքը ուղիղ երկու տարի Նոյնի ձիւն ասպանողա-
կներն է բռնել, ինչպէս «Յուսարեք»ի մէջ ասել է
Սիւնեցին:

Այդ օրէն նա դեղերում է հաւատացնել իր նոր տէ-
րերին, թէ ինքը դէմ է եղել Ձանգեղուրի հակաբուլշե-
ակիեան կոիւնքին, որ ասել է՝ ե'ւ Նոյնի:

Սրանում պէտք է փնտռել՝ Հայաստանի խորհրդայ-
նացման 15-ամեակի առթիւ, Տէր Մինասեանի թոյլ
տուած քաղաքական շնութեան իմաստը:

Տեսէք, թէ ի՞նչ է կատարւում:

Երեւանում բուլշեակիները տօնում են Հայաստանի
անկման տարեդարձը:

Այդ օրը թրքո-բուլշեակի զերեզմանեց Հայաստանի
անկախութիւնը՝ Թուրքիային կցելով մեր հողերի մեծա-
գոյն մասը:

Թրքո-բուլշեակի միացեալ յաղթանակի օրն է, և
Երեւանում տօնական աղմուկ կայ:

Պէ՛տք է հաւատարմութեան նոր տուրք տալ կարմիր
իշխանութեան:

Պէ՛տք է հայհոյել, սեւացնել այդ իշխանութեան
թշնամիներին — և անա՛ Գեղէնոն վարժապետն էլ շտա-
պում է իր ձայնը միացնել կարմիր օրւայ առթիւ յա-
րուցուած մեծ աղմուկին:

Իժի թոյնը չրթներին՝ նա գրում է, գրում է,
որովհետեւ իրեն ասպարոտած է գրել, որովհետեւ չէ կարող
չգրել, որովհետեւ ասն օրին իր խօսքը աւելի լաւ կը
լսուի, աւելի հեշտ կհասկացւի, և ամենէն զլխաւորը՝
լա՛ւ կվարձատրուի:

Գրում է բուլշեակեան ծեր ծաղրածուն, գրում է
ոչ թէ պատմութեան, այլ իր կարմիր տէրութից ստա-
ցած հացի համար:

Սակայն, չարաշար սխալում է Տէր Մինասեանը,
կարծելով թէ պատմութիւնը զբաղւում է ամէն կարգի
աղուէսներով ու աղուէսութիւններով:

Ճիշտ է, դա յաւերժացնում է նա՛ն «առիւծ խեղ-
դող աղուէտներ»ին (որոնց մեծ փառասիրութիւնը, յա-
նուն Հայաստանի թագի, յաճախ իրենց մղած է զինակ-
ցել անդամ արտաքին թշնամիներին) բայց ոչ և հաւազող
աղուէտներին, որպիսին եղաւ Սիւնեաց նորագոյն հերո-
սականի դէմ, 15 տարի յետոյ, այն էլ արտասահմա-
նից հաջող «հայ մարդուկը»:

Աշխարհը դիտէ, որ երբ մարդկային անկումը տեղի է
ունենում հացի համար, ենթական մղում է ամեն տեսակի
հրեշտակներ:

Հողերանական ճշմարտութիւն է դա:

Ճշմարիտ է և այն, որ ծերացած չարութիւնը աւելի
հացախնդիր եւ ռեական է լինում:

Երկրի. Գեղէն՝, երկրի և երկնքի միջև կարելի է
բաժանել մարդկային սիրտը, բայց ոչ և՛ հայրենիքի ու
բոլշեւիզմի:

Գոբա՛խա մարդ, դու այդ վերջինը փորձեցիր, փոր-
ձեցիր ճշմարտութեան ընկոյզի վրայ փռած՝ առամներդ
փշրել:

Ձգիտէի՞ր, յիմա՛ր, որ քո ստութեան ետեւէն ճշ-
մարտութիւնը կը հասնէիր կրնկակոխ՝ փաստաթուղթերի
ոյժով զինուած:

Հրէ՛չ, քեզ համար միեւնո՞յն է թէ որի՞ն կկցէր
Սիւնեաց աշխարհը, Հայաստանի՞ն, թէ Թաթար Աղը-
բէջանին:

Գոհ չե՞ս, որ իմ վարած կռիւների շնորհիւ միայն
Սիւնիքն այսօր կազմում է մեր մայր երկրի անբաժան
մասը:

Զե՞ս ընդունում, որ հայ բոլշիւիկն իսկ կարող է
զարչել ապսպարանքով իմ դէմ թխածդ սողերէն:

Զէ՞ որ Լիոնահայաստանում ապրող ամէն մարդ գի-
տէ, թէ որքան ժամանակ որ ես կարմիր բանակի դէմ
արիւնալի կռիւներ եմ վարել, այնքան ժամանակ դու
ծառայաբար իմ ձիո՛ւ սանձերն ես բռնել, ինձ համար

յաղթական կամարներ բարձրացրել, իմ յաղթանակները
երգել:

Եւ այսօր, երբ իմ արիւնով պաշտպանած դատի հա-
մար անգամ խանջեաններ են նահատակում, երբ ազգայ-
նական հայը, մասնաւորապէս եղերաբախտ խանջեանի
մահէն յետոյ, պիտի կարողանար պատկերել Սիւնիքի
կատարած գործի մեծութիւնը — դու քեզ ազատ ես հա-
մարել բանասրկելու իմ մասին:

— «Նա կապել էր կարմիր գօտի և ձգտում էր նոյն
ժողովրդի արեան զնով թագ դնել զլիսին»:

Թա՞գ — դժուար թէ թագի կարիք զգար նա, որի
խօսքը, քո իսկ վկայութեամբ, օրէնք էր ժողովուրդի
համար. նա, որն իր զլուխն ամենայն վստահութեամբ
կարող էր դնել ամեն մի Սիւնեցու ծունկին:

Թագ ու ձեական իշխանութիւն փնտռում են այն
ոչնչութիւնները միայն, որոնք անթագ իշխել, թագա-
ւորել չգիտեն:

Նա, որ Սիւնիք էր մտել առանց բանակի, առանց
նիւթական միջոցների, անգամ առանց հացի և ռազմա-
մթերքի, և զօրահաւաքի ենթարկելով ցեղի ողին՝ յաջո-
ղած էր թրքութիւնից մաքրել Գեղաձորի, Բարգիւշատի
և Հաքեառուի մօտ երկու հարիւր զիւղերը — դժուար
թէ թագի կարիք զգար:

Իմ թագը՝ կրօնապէս ինձ կապուած զինուորն էր,
որ իմ ձայնի մէջ իր ցեղի ձայնը լսեց և այնքան շուտ
իւրացրեց կռուում մահուան հետ կատակելու աստուածա-
յին արուեստը:

Իմ թագը — դա Սիւնեաց ժողովրդի ղեպի իր
ղեկավարը ունեցած հաւատն էր:

«Իմ թագը զլիսին չէ, այլ սրտին մէջ» պիտի ասէր
Գեօթէն, Հայաստանում, ուրացող, թէկուզ, այսօր,
դաւանածը լենինականութեան օրով, կը յանդգնէիր խօ-
սելու իմ անձի դէմ:

Եւ, բարոյապէս ազա՞տ ես խօսելու:

Ո՞րքան արդար կը լինէր, ապերախա, եթէ ձեր գիւղի ճամբաների վրայ փռած անասնաղբի մէջ զեռացող միջատը մէկէն զլուխը վեր բարձրացնէր և հայհոյութիւններ ուղղէր արեւին:

Մոռացա՞ր, ուրացո՞ղ, որ դու էլ փրկուած ես իմ սքե շնորհիւ. մոռացա՞ր, որ «Նահանջ Բերրոց»-ի օրերին հազարների հետ դու էլ անարժէք կաշիք փրկելու համար, կոխեցիր մէջքիս վրայ — որպէս փրկութեան կամուրջի — և անցար Պարսկաստան:

Յը փրկուածն ապերախսում է իր փրկչին, մասնում է, որ ինքն արժանի չէր փրկութեան, արժանի չէ ապրելու: Գեղէն՝, ևս արդանարում եմ արարքիդ վրայ:

Եւ միաժամանակ՝ մտածում, — իսկ եթէ անձիս դէմ հաջկով մարդիկ իրենց ձերութիւնն են ապահովում: Մի՞թէ իւրապէսով բարեգործութիւնն չէ՞ կարելիութիւն տալ մարդկանց, որ հաց ունենան, թէկուզ իրենց երեկուտան տէրը մատնելով, ուրանալով:

Ըստ իր առաջադրութեան՝ յօդուածագիրը պիտի խօսէր Զանգեզուրի և Նոդիհի մասին, սակայն, գիտակցելով, որ դրանով չի բաւարարուի զժողովրդին Նրեւանը, նա անուանարկութեան իր քարերը վատարար դարձնում է նաև Հանրապետական Հայաստանի, նրա անկախութեան, կառավարութեան, ապա «Փրկութեան կոմիտէ»-ի, Վրացեանի «փախցրած վալիւտա»-ի, Ռուբէն Տէր Մինասեանի «ճատրակ»-ի և այդ կարգի հազար ու մէկ բաների դէմ:

Նա այսպէս է բանասրկում.

— «Հայկական հանրապետութիւնը, որ ծնունդ առաւ թուրք զիւանազիտութեան հարկադրանքի տակ և ընդամէնը երկու քուկէս տարուայ կեանքէ ունեցել (1918 Մայիս 28-ից մինչեւ 1920 Նոյեմբեր 28)՝ չարունակ կոիւնների մէջ է եղել արտաքին ճակատներում, Տաճկաստանի, Ադրբեյջանի հետ, իսկ ներսում՝ Զօդ, Զան-

գիրասար, Բէիւք-Վէլի, Շարուր-Նախիջևան և Զանգեզուրում:

Այս բոլոր կոիւնների մէջ նա պարտւել է և ապագա զաղթի ճամբան է բռնել՝ առնելով իր հետ մի քանի հազար զինվարներ և զինուորներ»:

Տեսա՞ք թէ ինչպէս է գրւում — կեղծւում մեր երեկուտայ պատմութիւնը:

Մելիք Յրանգիւլի կաթնղբայրն է յուշագրողը:

Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Ամեն ուրացող — ազգայնօրէն անբարոյացած ամեն էակ — իր ցեղը հռչակում է կենսաբանօրէն անբարոյական:

Ամեն դաւանանող իր ժողովուրդը համարում է անարժան:

Նա այդ անում է իր անկումը արդարացնելու բընադական հաշուով:

Նա այն հրէշն է, որ բռնուած անառքիւնութեան մէջ, ասում է դատաւորներին — «մեղքն իմս չէ՛ մայրս էլ առաքինի չէր»:

Ճշմարտութեան զգացումից զուրկ՝ ձեր ուրացողը օտարի չափ իսկ արդար չէ դէպի իր ժողովրդի անուշի ու պատմութիւնը:

Նա էլ, հայաց պատմութեան կողմից անիծուած մեր դասական ուրացողների նման, նա՛ էլ միայն «պարտութիւն ու զաղթ» է տեսնում մեր ցեղի կեանքում, և լըրբօրէն հեղնում «միայն երկու քուկէս տարուայ կեանք» ունեցող մեր անկախութիւնը:

Ուրացողին յատուկ չարութեամբ՝ նա ձգնում է արժէքազրկել այն ամենը, որ վերջին տարիները դաւադրուած հայութիւնը ապրեց որպէս ազատագրական պայքար, որպէս հերոսութիւն և ողբերգութիւն:

Նա գիտէ, որ փառայեղ յաղթանակներ ունեցել ենք և մենք. նա, հէնց ինքը, յաճախ մեր զէնքի յաջողութեամբ զինով, իմ զինուորների ստներն է համբուրել, և ներքողներից ամենաչքեղները հիւսել մեզ համար:

Նա գիտէ, նա չէ մոռացել այդ բոլորը: Քիչ յետոյ կը կարդաք իր տողերն այդ մասին և կը տեսնէք մեզ համար հիւսած իր դափնիները, մեզ տուած իր փառակիր անունները:

Նա գիտէ, որ անմարդկային պայմաններէ մէջ, յուսահատ հերոսամարտերով անկախ հայրենիք ստեղծող ժողովուրդը արժանի է յաւիտենական փառաբանանքի ու խոնկի, բայց և այնպէս ուրացողաբար նա թշուառաբանում է, թէ հայը իր անկախութիւնը կը պարտի թուրք զիւրադրիտութեան:

Նա վկայ եղաւ Լեոնահայաստանի՝ թրքո-բուլղարիկ հորդանքի դէմ վճռաբար ծառանալու այնքան հերոսական շարժումներին:

Հաւատափոխը գիտէ այդ բոլորը, գիտէ ճշմարտութիւնը, բայց խոստովանելու քաջութիւն չունի, որովհետեւ այսօր իրան հաց տուողը խորհրդային իշխանութիւնն է, և ոչ թէ ճշմարտութիւնը կամ տարազիր Նժդէն:

Վերջապէս, տեսնենք, * * * թէ ինչ է բարբաջում ուրացողը Նժդէնի մասին.

— «Արբէլյանեան հորդանքի—ասում է նա—եւ Ղափանի քիկուցում գտնուող Գեղաձոր-Նախիջեւանի քրդական յանձնարարականները ու ոսնձգութիւններն ե՛րբ պատահաւ, որ Ղափանի ժողովուրդը եւ նրա ղեկավար մարմինները նախեցին ու երգեցին Նժդէնի գովքը եւ սինեմայի արագութեամբ բարձրացրին նրան զնդապետի, սպարապետի եւ գեներալի աստիճաններին: *)

Թիւնը՝ աստիճան համարել: Դա պաշտօն է. այդ չգիտէ ուրացողը, բայց գիտէ, որ զնդապետի աստիճանը ինձ տրւած է Հ. Հայաստանի խորհրդարանի կողմից. իսկ զօրավարի աստիճանը՝ Լեոնա-Հայաստանի խորհրդարանի:

Մեծքերեան տառերին ծանօթ ամեն մարդ. Տէր Մինասեանի այդ տողերից վճռապէս կ'եզրակացնէ, որ՝

*) Տէր Մ. ի սոցիալիստական ներքին է սպարապետու-

ա) զոյսութիւն ունէր Սիւնիքին սպառնացող մի մեծ վտանգ:

բ) Նժդէնը յաջողած էր զինաթափել այդ վտանգը:

գ) Եւ այդ իսկ պատճառով, «ժողովուրդն աւերա դեկավար մարմինները» իր գովքը կերգէին:

Գիտէ ողջ Լեոնահայաստանը, որ Սիւնիք մուտք գործածաւ առաջին օրերից մինչեւ մեր այդ երկրամասի խորհրդայնացումը, Տէր Մինասեանը, որպէս ժողովուրդի և նրա ղեկավար մարմնի մի անդամը, եղած է իմ խնդիրը:

Պատասխանիս պիտի կցեմ պատմութիւնը կեղծելու աշխատող այդ թշուառականի մի շարք գրութիւններից մէկը-երկուսը, որ ընթերցողը տեսնէ, թէ վերջինը ինչու և ի՞նչպէս կը խնկարկէր նրան, որին խորհրդային իշխանութեան կողմից այսօր խնդրելու է կոչւած:

Աղուէսանուն «Հայ մարդուկ»ը, աւերիկ 15 տարի յետոյ, ինքնամատնչօրէն, լոյս ընծայելով, ժամանակին իրեն գրածս երկուսը *), ինձ անւանում է «խռովարար»:

Ուսովարար.—այո՛ւ, երկու տարւայ ընթացքում չորս անգամ տուած եմ բարձր «խռովարարութեան» ապացոյցը:

— Երբ խառնուեցին կառավարութեան կողմից հրամայւած էր զաղթեցնել պաշարւած զոյսների հայութիւնը՝ ես «խռովարարարար» անգիտացայ այդ հրամանը, և Գոլթանի հայութեան փոխարէն սրբեցի, անդահանեցի թըրքութիւնը, որով ոչ թէ միայն փրկեց այդ շրջանի հայութիւնը, այլեւ զոյսանցուն կարելիութիւն տրւեց կոչւած մնալ Հայաստանի ամենաառաջնակարգ ռազմագիտական կէտերէն մէկին:

— Զօրավար Ղազարովը, անդեկանալով, որ ես պատրաստում եմ Ղափանի իմ ոյժերով շարժել դէպի Գոլթան՝ այդ վերջինը թրքական սրէն ու սովէն փրկելու համար՝ արգիլեց իմ արշաւանքը:

*) «Առաջ քաշելով քեզ, կարծեցի թէ քեզնից մի բան դուրս կգայ, բայց սխալեցի: Նժդէն»:

Նա իր արգելքը կարդարացնէր ռազմավարքի պահասի և ձմեռ ժամանակ կապուստճիկ լեռն անցնելու անկարելիութեան կրկնակ պատճառներով:

Ես անդիտացայ և ա՛յդ հրամանը:

— Լեզբանի և Հայաստանի կառավարութեան միջև կնքւած պայմանագրի հիման վրայ՝ Հայաստանի զինուորական նախարարը, Դրօսի միջոցաւ, կը հրամանագրէր՝ թողնել Սիւնիքը և վերադառնալ Երեւան:

Վերին իշխանութեան ա՛յդ հրամանն էլ արժանացաւ իմ «անհնազանդութեան»:

— Վերջապէ՛ս, երբ վերաւոր էի, և Երեւանեան զօրամասի հրամանատարութիւնը ինձ կառավարկէր թողնել Սիւնիքը և վերադառնալ Հայաստան— ես «խռովարար» տաբար Հայաստանի մայրաքաղաքի փոխարէն ընտրեցի լեռները, քաշենցի Խուստուպ, որպէսզի հետագայում ստեղծէր ինքնավար լեռնահայաստանը, որպէսզի Աղբէջլանին թողնւած մեր Լեռնաշխարհը զէնքի ոյժով կցւէր Հայաստանին, և որպէսզի հոգեբանօրէն կարելի դառնար փետրաբեան հակաբոլշեակեան պոթիկումը ու հայ մշտաւորականութիւն փրկւէր զխռովին ոչնչացումից:

Այսպէ՛ս, Սիւնիքում, մէկից աւելի անգամներ ես «խռովարար» հանդիսացայ, որպէսզի ճշմարտապէս կարողանամ ծառայել մեր հայրենիքին:

Թէ իմ «խռովարարութիւն»ից ի՞նչ շահեց Հայաստանը—զաղանիք չէ ե՛ւ ուրացողի համար:

Տէր Մինասեանը չգիտէ, որ իմացականութեամբ ու սրտով փոքրիկ եակներին ե միայն յասուկ՝ կուրօրէն կասաբել վերէն տրւած ամեն հրաման:

Սրբազրելի է մարդկային ամեն հրաման, թէկուզ դա արւած լինի մի երկրի կառավարութեան կողմից:

Կարող է սխալւել, տկարանալ ամենաբարձր իշխանութիւնն անգամ:

Մարդկային իմացականութեան դեմ խորապէս մեղան-

չում ե նա, ով իրեն տրւած հրամանը չէ գործադրում սեղծագործաբար:

Վտանգի ժամանակ, մասնաւորապէս, երբ մի երկրի և ժողովրդի լինել-չլինելու խնդիր կայ, դաւաճանութիւն է՝ զինուորական կանոնադրի այս կամ այն յօդաձի տակ վատօրէն թագնելը կամ անձնական պատասխանատւութիւնից փախչելը:

Նման պատմական պայմաններում ղեկավարի չափանիշը, նրա հարցումը պէտք է լինի — ի՞նչ կը թելադրէ երկրիս ու ցեղիս յաւիտենական շահը, և ոչ թէ միայն՝ օրւայ իշխանութիւնը:

Կան վայրկեաններ, կան քաղաքական անցքերի այնպիսի ձախող դասաւորումներ, երբ իշխանութիւնները իրենց անզօր են դռում, աւելին՝ դառնում են տատանող, զիջող, պարտադրական:

Իշխանութիւններ կան, որոնք իրենց ենթակայ պետերից սպասում են մարդկօրէն կարելին միայն:

Կան այնպիսիները, որոնք, անձանօթ մարդկային հոգեւոր մեքենան շարժող ոյժերին, ձեր անձի մէջ կարող են տեսնել ոսակական պետը, ինչպէս և ձեր ղեկավարութեան յանձնւած զօրքերի ոյժը չափել նրա թւով, նրա տեխնիկայով միայն:

Վերջապէս, կարող են ափսոսալ ձեզ, խնայել, ձեզ պահել վաղւայ համար: Այդ բոլոր դէպքերում ձեզ կը մնայ, որ դուք, եթէ ճշմարիտ ղեկավար էք, որ դուք չափասաք ձեր անձը, որ դուք ներշնչէք ձեր զօրքին, ձեր ժողովրդին, թէ միայն քական հաւելներով կոխ մղելը կամ կուրից խուսափելը—պղծութիւն ե մարդկային պատմութեան եւ զայն շարժող հրաշագործ ոգու դեմ:

Պե՞տ էք, ապա ուրեմն, ձեզ կը մնայ — վստահ ձեր ցեղաշնչութեան — լուծել «նիւթ — ոգի» անաթիթեզը, և նետել դէպի վտանգը, մնալ պատնէշի վրայ որ ասել է դառնալ «խռովարար»: Հասարակ հացկատակնե-

րին արուած չէ հասկանալ, որ իր երկրին, իր հողին, իր ժողովրդի իրաւունքին կառչողին — վտանգը դիմագրաւողին, միայն մտքով անբարոյացածները կարող են խռովարար կոչել:

Նրանց արւած չէ հասկանալ այդ կարգի խռովարարութեան վեհութիւնն ու փրկարարութիւնը: Գեղէններին արւած չէ նաև՝ տարբերել առաջնորդը պաշտօնեայից, ասպետը՝ հասարակ ձիաւորից:

ձեմարիս առաջնորդները չեն նշանակուում — նրանք փնտրուում են, յայտնուում, պարտադրուում: Նշանակուում են պաշտօնեաները միայն, որոնք մի բան գիտեն — մեքենաբար կատարել վերից արւած ամենհրաման:

Եթէ Սիւնեաց աշխարհում, ես ինձ պետ, պաշտօնեայ համարէի, ես կատարած պիտի լինէի բարձր իշխանութեան ծանօթ հրամանները, որ ասել է՝ ես պիտի հաշուէի Սիւնիքը Աղբթիմանին կցուած լինելու փաստի հետ:

Եւ այդ դէպքում, ի՛նչ խօսք, որ ուրացողները ինձ «խռովարար» անունը չէին տայ:

«Նա, Նժդէհը, չէ ուզել ոչ ոքի հաշուի առնել. նա Լեռնահայաստանի երկրորդ համագումարում յայտարարել է՝

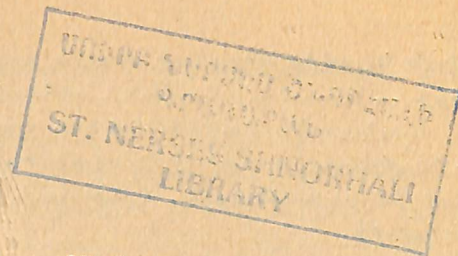
«Օրէնքն իմ կամքն է եւ իմ զինուորի նիզակը»:

Այսպէս է նկարագրուում անցքերը ու վարքագրում ինձ բոլշեւիկեան ծեր գործակալը:

Անաշխուտեան դէմ չմեղանչելու համար՝ Գ. Տէր Մինասեանի մասին վկայ կանչենք հէնց իրեն՝ Գ. Տէր Մինասեանին:

Թողնենք, որ այդ մարդը ինքնավկայութեամբ մերկացնէ ու դատէ իր անձը:

Այժմ դիմենք մի քանի վաւերացողութեան՝ նախ տեսնելու համար, թէ նա. իսկապէս, դէ՞մ է եղել իմ վարած հակաբոլշեւիկեան կռիւներին, թէ ոչ:

IV

1920, Յուլիսի սկիզբները, Կարմիր բանակը, գրաւեց Գորիսը, և նրա մի զօրամասը, Յուլիս ծին, անըսպասելիօրէն մտնելով Ղափանի նախադուռը կազմող խոտանան գիւղը՝ կ'առաջանար դէպի Ղափանի հանքերը:

Իմ հեծելախումբը Ջալին-Գեօլի մօտ կարեց կարմիրներին ճամբան, և՛ զարծի դնելով մի տասնեակ պայթուցիկ տակառներ՝ հարկադրեց թշնամուն նահանջել դէպի խոտանան:

Այդ դէպքից մի օր անց, ստացեց Կարմիր զօրքերի կոմիսարի զրութիւնը, որով կը հրամայէր «ճամբայ տալ վերին խոտանանում զանուկ զօրամասին անցնելու Մեղրիի վրայով՝ Օրդուբատ-Ջուլֆա»:^{*)}

Գրութիւնը յանցնեց Ղափանի ազգային [խորհուրդին, որը Յուլիս 12ին, Առաջածոր գիւղի մէջ, գումարեց մի արտակարգ ժողով՝ նախագահութեամբ ծանօթ Գեղէնի Տէր Մինասեանի, քարտուղարութեամբ Վ. Փարսադանեանի, որ միաձայնութեամբ որոշեց,

ա) «Թույլ չտալ Կարմիրներին մտնելու Ղափան.

բ) վերին խոտանանը և նրան հետեւող միւս գիւղերը, եթէ եղան, կը համարեն հայրենիքի դաւաճան և թշնամի»:^{**)}

Ստանալով շրջանի հաւաքական և անվերապահ կամքն արտայայտող այդ որոշումները, Յուլիս 12ի երե-

*) Լեռնահայաստանի զինւ. շտաբի արխիւ:

**) Ժողովի արձանագրութիւններից:

կոյեան Կարմիր զօրքերի պետին ուղարկեցի մի վերջնազիր — հեռանալ Ղափանի սահմաններէից։

Նշանակածս ժամանակը դեռ չլրացած, բոլշեւիկները խռճապահար կը փախչէին դէպի Գորիս, իրենց հետ տանելով իմ բանազնացին, երկրաչափ Սմբատ Մելիք Ստեփանեանին։

Տեսնում էք, որ առաջին գնդակը, առաջին պայքուցիկ տակառը, առաջին վերջնագիրը կարմիր բանակին ուղղելու հերոսական որոշումը ստորագրուած է եղել նաեւ Գ. Տէր Մինասեանի կողմից։

Առաջածորի պատմական ժողովի նախագահը, 15 տարի առաջ, «Հայրենիքի դաւաճան ու թշնամի» է հռչակած այն հայ զիւղը, ուր, հակառակ բնակչութեան կամքին, հելուզակաբար, իր ստն էր դրել՝ Բեմալականներին օգնութեան փութացող Կարմիր զօրամասը։

Իսկ այսօր, 15 տարի յետոյ, նա ելած է ուրացողաբար լիզելու իր ստորագրութիւնը՝ իր հասցէին ընդունելով իր իսկ կայացրած դատավճիռը — «Հայրենիքի դաւաճան ու թշնամի»։

* *

Մութին մէջ, Բեմալական զործակալները, կը շարունակէին իրենց հայադաւ աշխատանքները։

Պէտք էր օր առաջ Կարմիր զօրքը հասցնել Նախիջեւան։

Այդպէս կուգէր Բեազիմ Գարաբէքիր փաշան։

Յուլիս 29ին, Կարմիրները մեծ ոյժերով վերսկսեցին իրենց յարձակողականը Ղափանի դէմ, այս անգամ արեւելքից։

Կռիւներն անհաւասար էին, կատաղի, բոլբոքուն, որոնք տեւեցին 72 օր։

Հացի և ոռոգման ջրերի չզոյւթեան պատճառով՝ ժողովուրդը հարկադրեց վար դնել գէնքը և վերցնել մանղաղ՝ իր հունձքը հաւաքելու համար։

Մակաւաթիւ հետեւորդներով՝ ես քաշեցի Պաւստակ լեռը։

Այս սեղ էլ մեզ հետ է Տէր Մինասեանը։

Կարմիրները՝ գրաւելով Ղափանը, հողբանական մի հեռատես հաշուով, կ'աւազարէին գրաւել Մեղրիի շրջանը — Արեւիքը՝ և մեզ «սրբել, թափել Արաքս»ը ինչպէս այդ օրերին կ'արտայայտէր Բոլշեւիկեան ուսատառ թերթերէն «Կարմիր աւանդարդը»։

Պաւստակի վրայ թողնելով իմ մի բուռ մարտիկները, ես մեկնեցի Արեւիք՝ խորհրդակցութեան հրաւիրելու այդ շրջանի փրկութեան կոմիտէին։

Ինձ հետ է Գողթանի վշտակիրը՝ Աշոտ Մելիք Մուսեանը, որի նախագահութեամբ, Սեպտեմբեր 6ին, Կալիք Զիւղում գումարեց Արեւիքի ներկայացուցչական ժողովը։

Այս սեղ էլ ժողովին ներկայ է Տէր Մինասեանը։

Նա, ապագայ դաւանափոխը, ամբողջովին բաժանում է Արեւիքցիների կարծիքը. աւելին՝ նա պահանջում է՝ «հարց տալ Բաղաբերդի ժողովրդին, թէ ինքը ի՞նչ է ուզում, ուղղում է մնալ հաւատարիմ իր ազատագրման, իր ինքնապաշտպանութեան գործին, թէ ուզում է նետել թշնամու գիրկը»։*)

Արդար էր Տէր Մինասեանի զայրոյթը այն հայ զիւղախմբի դէմ, որը Ղափանի կռիւների ժամանակ, առանց ուղեւորու, մերկացրել էր մեր ձախ թեւը և այսպէսով հեշտացրել թշնամու առաջխաղացումը։

«Ազգադաւուրիւն» համարելով Բաղաբերդի արարքը՝ նա — Տէր Մինասեանը — դատ ու դատաստան կը պահանջէր վերջինի համար։

Եւ ժողովը որոշեց՝ «Արեւիքը, իր ոյժերը դնելով ազգական դրութեան մէջ, բռնում է բոլոր դիրքերը»։

Այսպէս, Արեւիքն էլ վճռեց ծառանալ Կարմիր բանակի ճամբի վրայ։

*) Ժողովի արձանագրութիւններից։ Լեռն. Զինւ. չափի արխիւ։

Ու այդ առթիւ մեզ հետ, բոլորիս հետ ուրախ է նաեւ Տէր Մինասեանը, որն այդ օրերին որոշ առաքելութեամբ իմ կողմից ուղարկւեց Թաւրիզ:

Կարմիր բանակը չ'ուշացաւ իր ներկայութիւնը զգացնել տալու մեզ:

Նա, զրեթէ, միաժամանակ, սկսեց իր զրոհները թէ՛ Օրդուբաթի և թէ՛ Բարթազի կողմից: Նա ոտքի հանեց Զանգեւանի ողջ թաթարութիւնը և Օրդուբաթի թըրքական ոյժերը, որոնց անվիճելի նստակայանութիւնը կը համարէր Զանգեզուրը:

Կռիւ էր, կռիւ, սրի նմանը քիչ անգամ են տեսնում պատերազմող կողմերը:

Թշնամին կաշւից դուրս էր գալիս Արեւիքի, որ ասել է՝ մեր ղեկաների վրայով միանալու Գեմալականներին:

Արեւիքի հերոսական որդիները զերազանցեցին ամեն ակնկալութիւն, թշնամուն զարմանք, հարեւան Պարսկաստանին հիացում պատճառելով:

Վերջապէս, ջարդուց թշնամին, և անփառունակ կերպով իր ոյժերի բարոյալքուած մասը փախցրեց Ղափան:

Հայ զէնքի այդ փայլուն յաջողութեամբ ես կարելիութիւն ստացայ՝ ծրարել ու գործադրել Ղափանի վերագրաւումը:

Այժմ մերն է եւ Ղափանը:

Ելեկտրականացած է լեռնահայութիւնը, սարսափած՝ Կարմիր բանակը:

Ահա՛ ռազմական այդ վայրկեանը ընթրոշող մի հատուած 28րդ Կարմիր հրացանաձիգ դիւիզիայի պետ Նեստերովսկու հրամանագրէն. *)

— «Համարեայ ամբողջ Զանգեզուրում բռնկւել է ապստամբութիւն:

Ապստամբած հայերը զրաւել են Անգեղակոթը, Ղա-

*) Լեռնահայաստանի զինւ. չտաքի արխիւ:

բաքիլիսան, ամբողջ Ղափանի շրջանը և Օխչի և Մեղրի չայի աւազանները:

Նիւվադի գիւղի շրջանում գործող 252-րդ հրացանաձիգ և կովկասեան երկրորդ գնդերի հետ ունեցած կապը խզւած է:

Ղափանի աննշան զօրամասը շրջապատւած է, նրա վիճակը անյայտ է:

25-րդ հրացանաձիգ զուեղը կուռում է թշնամու հետ Տանձաւերից դէպի հարաւ գտնւող Ինջաբելի բարձունքներում:

20-րդ դիւիզիայի կովկասեան բրիգադային հրամայւած է Արաքսի ափով առաջանալ և Հոկտեմբեր 16ին լինել Նիւվադի շրջանը, ուր իրեն հնթարկելով 252-րդ հրացանաձիգ և կովկասեան երկրորդ գնդերը, վճռականութեամբ և դաժանութեամբ ջարդել Նոդեհի բանդաները:

Այդ գործողութիւնից յետոյ, հարւածելով Ղափանի շրջանը, վերջ տալ ապստամբութեան:

Մեր դիւիզիային հրամայւած է՝ պատրաստել հարւածող բոռնցք, ուժեղ թափով ջնջել ապստամբութիւնը, կենդանի բաց չթողնելով ոչ մի բանդիսի, կանգ չառնելով ամբողջ գիւղեր աւարի հնթարկելու առաջ, յիշելով այն, որ անցեւոր դարիցս ու «դաժանութիւնը նամանաւանդ Կովկասի մէջ կը հասցնեն լաւ հետեւանքի:

Գրաւուած գիւղերի մէջ սովէն ապահովել զօրամասերը ի հաշիւ ապստամբների»:

* *

Կարդացիք Կարմիր զօրավարի հրաման—մարտագիրը—լսեցիք նրա խօսքի անշանթ ամպրոպները:

Մարդկային խօսքն իր հոգեբանութիւնն ունի:

Այդ հրամանը մատնում է իր հեղինակին—հրամանատարին:

Անգոր «Լենկթեմուրականութիւն» շնչող այդ մարտագիրը մատնում է այն խուճապային ու սարսափահար հո-

* Լեռնահայաստանի զինւ. չտաքի արխիւ:

գեվիճակը, որ այդ օրերին ստեղծւած էր, զլուրը կոր-
ցրած, կարմիր զօրահրամանաւարութեան մէջ:

Մեր գէնքի յաջողութեան լուրը կարճազանքէր ան-
գամ թուրքիայէն:

Ահա՛ թէ ի՞նչ է ասում բժ. Արտաշէս Բաբալեանը,
«Մի տարի գերութեան մէջ» իր յօդածաշարքում.

— «Նորէն կենդանութիւն առաւ Նակուտիէն:

Մեզնով սկսան հետաքրքրուիլ:

Յաճախ զալիս էր գնդապետ էմին բէյը և կարդում
մեզ Զանգեզուրի դէպքերի մասին տեղեկագիրներ:

Նա ոգեւորւած՝ պատմում էր մեզ հայերի քաջու-
թեան մասին:

Պաշտօնական ղեկույցները այլեւս չէին ասում «ղաչ-
նակները յարձակեցին», այլ «ղաչնակները քաջութեամբ
յետ մղելով թշնամու յարձակումները, ջարդեցին բոլշե-
ւիկեան գնդերը և մեծ քանակութեամբ ռազմածրեք ու
գերիներ վերցրին» *)

Այդ օրերին ե՛լ մեզ հետ է Տէր Մինասեանը—անուոս,
ի հետուս:

Մեր նոր յաղթանակներով գինովցած՝ նա գրում է՝
«Սիրելի Գարեգին, Նախկոպոս եւ ամբողջ գաղութը խո-
րապէս զնահասում են քո եւ Ղափանի ժողովրդի հերոսա-
կան կռիւները՝ Ղափանի ազատագրման գործում: Թաւրիզ,
23 Սեպտ., 1920»:

Հասնում է նրա երկրորդ զրութիւնը՝ — «Սիրելի
Գարեգին, այսօր ցնծում է ամբողջ Թաւրիզը՝ Մեղրու և
Ղափանի յաջողութեան լուրերով:

Ղափանի վերագրաւումը և ձեռք բերւած զինամը-
թերքի և աւարի լուրը ուղղակի յուզեցին մեզ, բոլորին:

Ամենուրէք, ամենքի բերանում հոլովում է Նոդե-
հի անունը:

Մեր սիրտը պայթում է որ այդ պատմական րոպէ-
ներին քո կողքին չենք:

*) «Հայրենիք» ամսագիր, Բ. տարի, 1924, թիւ 7:

է՛հ, Գարե՛ջան, յաջողութի՛ւն քո սկսած գործին և
դարի ելք: Համբոյրներով՝ միշտ յարգող և սիրող Գ. Տէր
Մինասեան: Թաւրիզ, 16. Հոկտ. 1920: Յ. Գ. Ներսէս
արքազանը, օգտուելով առիթից օրհնում է քեզ՝ քո քաջ-
արի զօրքին և համբուրում քո ճակատը»:

Ահա՛ Տէր Մինասեանը, երբ դեռ ծախւած չէր թըր-
քօ-բոլշեւիզմին, երբ դեռ հայ էր և մարդ:

Ըստ իր վկայութեան՝ իմ գործը ազատագրական էր,
իմ վարած կռիւները՝ հերոսական:

Նրան յուզումնք ու ցնծութիւն է պատճառել իմ
ամեն մի յաղթանակը: Նրա «սիրտն է պայթում», որ «այդ
պատմական վայրկեաններին» իմ կողքին չէ:

Եւ, այդ բոլորից յետոյ, հաշտւել այն մաքի հետ,
թէ իմ վարած ամենաօրհասական կռիւների օրերին, իր
ծննդավայրէն—Վտանգի, կրակի, մահուան դժէն դուրս
գտնւող իմ խնկարկուն, մի օր, չնութիւն կուսենար
հաջելու «ամենուրեք, ամենքի բերանում հոլովումը» ա-
նունի դէմ...

Ձէ՛, չէ՛, նման անկումների հետ մարդկօրէն չէ՛ կա-
րելի հաշտւել:

* *

Ամրանալով Ղափանում, գալիք տրիւնայեղութիւն-
ներից խուսափելու ցանկութեամբ՝ կարմիր զօրահրա-
մանատարութեան յղեցի հետեւեալ վերջնագիր — «Ձեր
զօրքերի ներկայութիւնը Սիւնիքի սահմաններում այլ-
եւս անհանդուրժելի է: Հրամայում եմ, եթէ չէք ուզում
XI բանակի մնացորդներն էլ կոտորածի և գերութեան
մատնել, անմիջապէս դատարկել Զանգեզուրը, հակառակ
դէպքում ստիպւած կը լինեմ կռուով տիրել ձեր ձեռքում
գտնւող երկրամասին»:

Իմ այդ վերջնագրին խորհրդային զօրահրամա-
տարութիւնը պատասխանեց սրով, ուղարկելով իմ դէմ
Բաքուէն հասած նոր ոյժեր — թրքական զունդը՝ Զաւալ

փաշայի հրամանատարութեամբ և հռչակաւոր Կուրուչիինի հեծեալ բրիգադան:

Տաթեւի և Գորիսի միջեւ, եռաբլուր զաշտի վերայ, տեղի ունեցաւ մեր վերջին վճռական ճակատամարտը, որի ընթացքում կարմիր բանակը մի անգամ էլ ըզրգաց Սիւնիքի զարկերի թափը:

Իմ վաշտերը, թրքական զիականեր կոխելով, մտան Գորիս:

Վերաւորւած ու գերի է նա'ել Ձաւալ փաշան:

Ազատագրուած՝ ցնծում է ողջ Ձանգեղուրը:

* *

«1920 թ. Դեկտ. 25ին Ձանգեղուրի հայ ժողովրդի ֆանկութեամբ, Տաթեւի պատմական վանքում կայացաւ համազանգեղուրեան համագումարը, ուր ներկայ էին Ձանգեղուրի բոլոր չրջանների 69 զիւղօրայքից ընտրւած և ուղարկւած 100 պատգամաւորները, Ձանգեղուր-Գողթանի սպարապետ Նժդեհը, Ձանգեղուրի բոլոր չրջանային խորհուրդների 15 ներկայացուցիչները, ընդամենը 118 հոգի: Կէսօրւայ ժամը 2ին ժողովը բացում է բուն Ձանգեղուրի զիւղացիական ժամանակաւոր խորհրդի նախագահ Տ. Մելիք-Յուսէյինեանը՝ և առաջարկում ընտրել համագումարի դիւանը:

Ձայների մեծամասնութեամբ ընտրւում են — նախագահ՝ Եզոր Յարութիւնեան և Տիգրան Մելիք-Յուսէյինեան, քարտուղարներ՝ Սամուէլ Մաշաւրեան և Նիկոլայ Դօրոնց:

Նախագահը, նիստը բաց յայտարարելուց յետոյ, համառօտ կերպով բացատրում է համագումարի պատմական նշանակութիւնը և առաջարկում է անցնել օրակարգի հետեւեալ հարցերի քննութեան.

1) Զեկուցում Հայաստանի քաղաքական կացութեան մասին և համագումարի բռնելիք դիրքը:

2) Ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան ձեւը:

3) Իշխանութեան կազմակերպումն:

4) Սպարապետի հրաւիրումն:

5) Ինքնավար Սիւնիքի խորհրդարանի դիւանի ընտրութիւն:

6) Իշխանութեան կենտրոնատեղի:

7) Փոխ յարաբերութիւններ՝

ա) Հայաստանի Հանրապետութեան,

բ) Ադրբէյջանի հանրապետութեան,

գ) Պարսկաստանի կառավարութեան,

դ) հարեւան թուրքերի հետ», և այլն:

«Մի չարք ներկայացուցիչների երկար և բազմակողմանի արտայայտութիւններից յետոյ, համագումարը երկար ծափահարութիւններով և հուռաներով ընդունում է, միաձայն, հետեւեալ բանաձեւը.

«Ձանգեղուրի աշխատաւոր զիւղացիութիւնը, չնորհիւ իր մի չարք սականքների և ազգութեանների, որոնց հրաւիրանօք, առանց ազգաբնակչութեան կամքը և ցանկութիւնը հարցնելու, Ձանգեղուր մտան սովետական դժբախտները, ճամաւայ ընթացքում դատարկեց դառնութեան բաժակը մինչեւ նրա վերջին կտթիւր: Սովետական հրամանատարութիւնը հէնց առաջին քայլից գաւառիս զիւղացիութեան նկատմամբ սկսեց իր աւերիչ, քայքայիչ քաղաքականութիւնը, որի առաջ նսեմանում են պատմական Լեւկոթեմուրեան և արեւելքի բարբարոսների արշաւանքներն ու զործելակերպը:

Հայ աղքատ զիւղացիութեան տնտեսապէս քայքայւած չրջանում նա որոնում էր բուրժուական տարրեր և կապիտալիստների դէմ մղելիք քաղաքականութիւնը գործադրում աղքատ, անօգնական զիւղացիների և այրի կտնանց դէմ:

Նա խլեց մեր վերջին պատառ հացը, տարաւ մեր աղքատ զիւղացու միակ եզը, կովը, ձին ու աւանակը, գրաւեց մեր անասունների կերը, և թռեց մեզ մերկ և զուրկ ամեն ինչից:

Սովետական հրամանատարութիւնը մտադրած իր ժողովրդասիրական մի շարք փքուն լօղունդները՝ աւերեց, հողին հաւասարեցրեց մեր գիւղերը և իր գրաւածներէ հանդէպ մեզ չտաւ մի թել անգամ:

Նա անկարող եղաւ ամբողջ Զանգեզուրին տալ մի գրեւոր շաշ նաւթ անգամ, չնայելով, մեզ նաւթ, մանուֆակտուրա և այլ մթերքներ տալու խոստումներին: Այս բոլորից յետոյ մենք համոզւեցինք, որ սովածների այդ բանակը եկել էր միմիայն յափշտակելու մեր կայքը և գոյքը, թալանելու մեզ և իսպառ ոչնչացնելու:

Սովետական կառավարութիւնը իրեն յատուկ արեան բաղնիքներ սարքեց մեր գիտակից երիտասարդների նկատմամբ և տառնակներով կոտորեց նրանց, չխնայելով մեր գրական վաստակաւոր գործիչներ Սորենուն, Շիրինեանին և տարիների շարունակ բանտերում տառապած Սաքուներին յոշոտելուց: Առանց քննութեան և որոշ մեղադրանքների մեր ռաշպար գիւղական երիտասարդներից տասնեակներ գլխատւեցան և փոսերը թափւեցան և վերջում իր հայկործան յաղթանակը կամենալով առաջ տանել, մեր գաւառը մտցրեց 1000-ով տաճկական ասկերաններ, որոնք իրենց հայրու Աստուծոյ էին անւանում:

Սովետական կառավարութիւնը, մոռանալով տաճկական դարաւոր հայաջինջ քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդի նկատմամբ, դէպի հայ գիւղերը ուղղեց տաճկական ասկերաններին, որոնք Քարահաւնջ, Սոս, Շինուհայր, Հալիձոր, Եայլի, Զէյլա և Բարիչ գիւղերում իրենց բարբարոս և գազանային ինստիտուտները գործադրեցին հայ կնոջ և կոյս աղջիկների վրայ, նրանց պատիւը ոտի տակ տալով:

Կոխոտեցին, ցեխի հաւասարեցրին մեր պապեկան ամեն տեսակի սրբութիւն, եկեղեցի, ընտանեկան պատկառանք և պատիւ:

Սովետական կառավարութիւնը իր ալան-թալանը, իր ճնշումները, իր բռնութիւնները և տարածւած սի-

ֆիլիսոք կատարեալ կերպով առաջ տանելու համար և վախենալով ժողովրդական բռնկումներից, հարիւրաւոր անմեղ մարտիկներ բանա ձգեց ու խեղդեց, սպառնալով անգաբնակութեան իր տեղորոշումով որեւէ ցոյցի և ապրատամբութեան դէպքում կոտորելու նրանց:

Զանգեզուրի աշխատաւոր դիւղացիութիւնը չկարողանալով տանել նման բարբարոսութիւնները, որոնց դուրս վռնել սովետական Ռուսաստանի զօրքերին և նրա գիւղացի տակ թագնւած Ադրբէյջանեան վարձկաններին, որոնք աւերեցին իր երկիրը, և ազատեց իր օջաղըն ու պատիւը: Տարոյս հոկտեմբեր 10 ից սկսած ապստամբական դրօշ պարզելով՝ իր սիւսեմատիկ բռնկումներով մինչեւ Մարոյս Նոյեմբեր 21 թ գիշերը դուրս քշեց իր սահմաններից անկոչ այդ զօրամասերը, որոնք իրանց հինգամեայ ներկայութեամբ նրան կորստեան դուռը հասցրին:

Սովետական Ռուսաստանն ու Ադրբէյջանը չբաւականանալով այս ամենից, ցանկացան գլխատել ու իսպառ ոչնչացնել հայ ժողովուրդը և ներս հրաւիրեցին տաճկական հորդաներին՝ Գեմալի գլխաւորութեամբ Հայաստան, և Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին ընդունելու այսպէս կոչւած «խորհրդային» իրաւակարգը, մի ռեժիմ և ծրագիր, որոնց չէ կարող այլեւս հանդուրժել թէ՛ մեր երկիրը և թէ՛ բովանդակ հայ ժողովուրդը:

Ի նկատի առնելով վերոյիշեալները և այն, որ Զանգեզուրը երեք տարուց ի վերապրել է իր ներքին ուրոյն կեանքով և շարունակելու է մնալ նոյնը, համազանգեզուրեան համազումարը իր սոյն օրւայ նիստում որոշեց՝

1) Զանգեզուրը յայտարարել ժամանակաւորապէս ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրաւակարգ, լինելով անկախ մինչեւ քաղաքական հնարաւորութիւն կունենայ միանալու իր մայր երկրին՝ Հայաստանին:

— Ինքնավար Սիւնիքի սահմաններն են Զանգեզուրի նախկին սահմանները:

2) Համագումարը լսում է շրջանային խորհուրդների համառոտ զեկուցումները և դիտողութիւնները իրենց գործունէութեան մասին և առնում է ի դիտութիւն:

3) Մտքերի փոխանակութիւններից յետոյ համագումարը միաձայն ընդունում և հաստատում է ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան ձեւի հետեւեալ գլխ. կէտերը.

— Սոյն համագումարը ճանաչել ինքնավար Սիւնիքի բարձր օրէնսդրական մարմին-պարլամենտ, որին վերապահել Սիւնիքի բաղդի լիակատար անօրէնութիւնը:

ա) Համագումարը միաձայն որոշում է հրաւիրել իր ազատարար, իր հերոս Նժդէին որպէս Սիւնեաց սպարապետ և բուռն ծափահարութիւններով իր կատարեալ վստահութեան քուէն աւելի, նրան իր բաղդն է յանձնում:

բ) Զինուորական բոլոր տեսակի գործերը տարւում են սպարապետի ղեկավարութեամբ, որը այդ մասին իրազեկ է դարձնում պրեզիդիւմին:

գ) Ինքնապաշտպանութեան հարցի վերաբերեալ բոլոր միջոցների ձեռնարկումը և գործադրութիւնը թողնել սպարապետի կարգադրութեանը» ...

Այդ պատմական համագումարը, որին նախագահեց Գ. Տէր Մինասեանը, անվերապահ կերպով կը հաստատէ որ՝

ա) Սովետական զօրքերը մտել են Զանգեզուր առանց ազդարհակութեան կամքն ու ցանկութիւնը հարցնելու:

բ — Սովետական հրամանատարութեան քաղաքականութիւնը եղել է «աւերիչ, քանդիչ, բարբարոս, լենկութեմութեան:

գ — Սովետական իշխանութիւնը ստեղծած է արեւան բազնիքներ.

դ — Բռնչեւիկները 1000ով տաճկական ասկերներ են մտցրել Զանգեզուր, և որ

ե — Տաճկական հորդաներին Հայաստան հրաւիրեցին Ռուսաստանն ու Ադրբէյջանը, և Ալեքսանդրապոլի

պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին ընդունելու խորհրդային իրաւակարգը:

Ահա սովետների գէժ ուղղւած այն ծանրածանր, այլ արդար մեղադրականը, որ հաստատւած է Տէր Մինասեանի նախագահական ստորագրութեամբ:

Նկատեցիք, անշուշտ, որ համագումարի բոլոր որոշումները առնւած են բացարձակ քուէով, միաձայնութեամբ:

Տեսաք, այսեղ ել մեզ հետ ե ուրացութեան քեկնաձուն. ergo, նա դեռ թշնամի է խորհ. իշխանութեան: Այս էր, ընթերցող, հացի համար այսօր պատմութիւնը խեղաթիւրելու հարկադրւած թշւառականը 15 տարի առաջ, երբ դեռ չէ՛ր խորհում, չէ՛ր զգում, չէ՛ր գործում կարմիր փայտիկի շարժումով, երբ դեռ ընդունակ էր հերոսական որոշումներ ստորագրել և հերոսներ դափնեպսակել:

Ահա, որպէս հոգեբանական արձագանք, Տէր Մինասեանի մի խմբագրականը *) այդ համագումարի մասին.

— «Ապրիլ 27-ը հայ իրականութեան պատմական օրերից մէկն է. այդ օրն էր, որ մարդկութեան քաղաքակրթութեան ոխերիմ թշնամիների, ոռու բռնչեւիկների անարգ լծից ազատուած Լեռնահայաստանի գիւղացիութիւնը եկաւ անվարան և առաւել քան երբեք վճռական՝ մի անգամ ևս յայտնելու աշխարհին իր ազատ և անկախ ապրելու կամքը:

Տաթեւի հնամենի կամարների տակ՝ ուր թերեւս ապրում է մեր անյաղթ նախահայրերի, Դաւիթբէկերի և նմանների ըմբոստ ոգին, Սիւնիքի և Վայոց Ձորի քաջամարտիկ որդիները, դիտակից բռնաբար լրջութեան, ընտրեցին իրանց համար նոր կառավարութիւն, խոստանալով տալ նրան ամեն աջակցութիւն, վերջնական յաղթանակը ձեռք բերելու համար:

Երկրի ղեկը յանձնւել է ևս այն անձնաւորութեան, որը այլեւս ոչ մէկ դափնիի չի կարօտում, ապացուցելու

*) «Ազատ Սիւնիք»:

համար, որ ինքը արժանի և զտարիւն յաջորդն է այն-
քաջերի սերունդի՝ որ դարերի ընթացքում ապրեց ու
պայքարեց այս անհուած լեռներում և երկու սրբութիւն
միայն ճանաչեց, նախ անհուն սէր և պաշտամունք դէպի
ժողովուրդը և յետոյ նոյն ինքն այդ ժողովրդի ազատու-
թիւնը՝ որի համար ոչինչ չխնայեց»...:

Տէր Մինասեանի գրչիւնն պատկանում են նաև
հետեւեալ տողերը.

— «Մեր քերթողահայր խորենացու նկարագրութեան
համաձայն, դիւցազն Վահագնի առասպելական ծնունդը
յայտնի պիտի լինի ամեն մի հայ գրագէտի, թէ ինչպէս
երկնքի և երկրի ու ծիրանի ծովի բռնած երկունքից
ու բոցավառ եղեգնից ծնւեց մանուկ Վահագն:

Ինքնավար Սիւնիքի ազատ և անկախ կառավարու-
թիւնը եւս պակաս հրաշքով և առասպելական երեւոյթ-
ներով չծնւեց ու զոյութիւն ստացաւ:

Զանգեզուրի գիւղացիութիւնը իր տառապանքների,
իր տւած զոհերի և իր վերջին արեան բաղնիքների և
Բարդուղիմէոսեան գիշերներով ծնեց ինքնավար Սիւնիքը,
ու գերազանցօրէն անհաւասար ոյժերի դէմ կռւելով և
մաքառելով, դաւաճան և մատնիչ հարազատի դէմ ծառա-
նալով ու յաղթելով, նա, Զանգեզուրը եւս անցաւ առաս-
պելական ու դիւցազնների յատուկ պատմութեան շարքը»...

Ազատ ու ինքնավար է Սիւնիքը:

Յաղթական՝ նա իր վաշտերն է հասցրել Լեռնային
Ղարաբաղ: Լոյս է տեսնում Սիւնեաց կառավարութեան
անդրանիկ կողմ, խմբագրւած Տէր Մինասեանի կողմից—

«Հայ ժողովուրդ,

Ամսոյս 21-ին, Գորիսի Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղե-
ցում, հանդիսաւոր մաղթանքից յետոյ, ժողովուրդի հոծ
բազմութեան և զինուորական վաշտերի ներկայութեան,
օծւեցաւ Սիւնիքի կառավարութեան կողմից սպարապե-
տին տրւելիք գօտին և դրօշակը, որից յետոյ նախագահը

օծած գօտին կապեց սպարապետի մէջքը և դրօշակը յանձ-
նեց նրան:

Հայ ժողովուրդ, այդ օրը և այդ փառաւոր տօնը
եղակի տեղ պիտի ունենայ Սիւնիքի համար:

Կառավարութիւնս ժողովրդի անունով յանձնելով
սպարապետին ազատ Սիւնիքի եռագոյն դրօշակը, զրա
հետ նրան յանձնեց և մեր քաղաքական բաղդը, Ձեր
պատւի, նամուսի տաշտպանութիւնը, համոզւած լինելով,
որ ձեր սպարապետը, ինչպէս մինչեւ այսօր, այսուհետեւ
եւս, իր հերոսական քաջութեամբ, կը շարունակէ փա-
ռաւոր յաղթութիւններով ապացուցել աշխարհին, որ հայ
ժողովուրդը տոգորւած ազատ և անկախ հայրենիք ունե-
նալու տենչով, պառաստ է զոհաբերել այն ամենը, ինչ
որ հարկաւոր կը լինի հասնելու ցանկացած նպատակին:

Սպարապետն ընդունելով Սիւնիքի պաշտպանութեան
դրօշակը, ուխտեց ու երդւեց՝ միշտ բարձր պահել կառա-
վարութեան և ժողովրդի կողմից իրենց յանձնւած դրօշակը:

Սիւնիքի՝ ժողովուրդ, բոլորեցէք Ձեր սիրելի ըս-
պարապետի շուրջը, թեւ ու թիկունք հանդիսացէք նը-
րան, որ կարողանայ կասարել այն ծանր պարտականու-
թիւնը, որը դրւած է նրա վրայ Ձեր և հայրենիքի
կողմից:

Կեցցէ՛, Սիւնիքի ազատարար սպարապետ Նժդեհը,
Կեցցէ՛ Սիւնիքի ազատասէր հայ ժողովուրդը:

1921. Փետր. 23-ին, Գորիս»

Այդ կսչից ընթերցողը կեղբակացնէ, որ

ա — Սպարապետը հերոսական քաջութեամբ է վա-
րել Սիւնիքի կռիւները.

բ — Նա ազատարար է.

գ — Առ այդ՝ կառավարութիւնը որոշած է իր և ժո-
ղովրդի անունից սպարապետին յանձնել Սիւնիքի եռա-
գոյն դրօշակը.

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱՆԻ

ԳՐԱԳԱՐԱՆ

ST. NERSES SHORHANI

LIBRARY

ARMENIAN PRELACY

դ — Սպարապետին արեւելիք դրօշակն ու դօտին օծ-
ւած են ժողովրդի հոծ բազմութեան և զինւորական վաշ-
տերի ներկայութեան:

Ե — Եւ որ նախագահը՝ Գ. Տէր Մինասեանն է դօ-
տին կապել սպարապետի մէջքը և դրօշակը յանձնել նրան:
Այս է պատմական իրողութիւնը:

Սակայն, տարիներ յետոյ, Տէր Մինասեանը բոլշեւի-
կին յատուկ շնականութեամբ պէտք է ուրանար ու հայ-
հայէր իր ազատարարին և նրա արեւած դրօշակը:

Աւելի՛ն՝ նա պէտք է խեղաթիւրէր մեր երեկւայ
պատմութիւնը:

V

Անցքերն արագօրէն կը յաջորդէին իրար:

Քեմալական զօրքերը կը նեղէին Հայաստանը: Մոս-
կուայի հրաւերով թուրք բանակը հրով և սրով կը մըտ-
նէր Հայաստան, և նրա առջեւից գաւաճանաբար, որպէս
փողհար և մուսնետիկ, կընթանար մեր ցեղի տականքը:

Մեր ժողովրդի դիմադրական կորովը հարւածելու
ցանկութեամբ՝ կոմունիստական կուսակցութեան Ալեք-
սանդրապօլի գաւառական կոմիտէն՝ հայ զինւորների մէջ
կը ցրէր հետեւեալ կոչը. — «Զինւորներ՛ր, զիւղացիներ և
գաղթականներ՛ր, — դաշնակցական խայտառակ կառավարու-
թեան խմբապետներից կազմւած զօրքը նահանջում է Քե-
մալի զօրքերի ահաւոր յարձակումից... Բաւական է, որ
նրանք հայ աշխատաւոր ժողովրդի գլխին չարիք դար-
ձան, այժմ էլ խաբում են ձեզ, ասելով, թէ գալիս են
թուրքերը հայ աշխատաւորութեանը թալանելու և կո-
տորելու:

Մենք կոչ ենք անում ձեզ՝ չհաւատալ դաշնակների

հազարաւոր սուտերին, որովհետեւ եկողները ոչ թէ թա-
լանչի աւաղակներ են, այլ հայ զիւղացիների, զինւորի
և բանւորների ընկերներ՝ թուրք աշխատաւորներ:

Նրանք գալիս են ոչ թէ ձեզ կոտորելու, այլ թա-
լանչի դաշնակների ձեռքից ձեզ ազատելու:

Դուք լաւ հաւատացէ՛ք որ Կարսում, Ալեքսանդրա-
պօլում և դրաւաւած միւս տեղերում նրանք ոչ թալանել
են և ոչ էլ կոտորել, այլ հաստատել են բանւորա—գիւ-
ղացիական կարգ ու կանոն...: Նորից կոչ ենք անում
ձեզ՝ տեղերից չշարժել, մնալ հանգիստ, չզաղթել...: Կոչ
ենք անում բոլորիդ այժմ հաւաքւելու բոլշեւիկների դը-
րօշակի աակ, որոնք միայն կարող են ձեզ փրկել»... *):

Այսպէ՛ս, Մոսկւան այսպէս կը բոլշեւիկացնէր հայ
գիւղացիութիւնը՝ իր առջեւից քեմալական սուրն ու
սարսափը քշելով:

Նա ոչ թէ հեշտացրեց թրքական առաջխաղացումը,
այլ և հրէշային պրովոկացիաներով մոլորանքի ու տա-
տանումի մատնեց յանկարծակիի եկած հայութիւնը:

Նա ամարդօրէն կը խաբէր, յայտարարելով, թէ թուր-
քերը Ղարսում խորհրդային կարգ ու կանոն են հաստատել:

Եւ խաբւելով՝ չկուեց, չզաղթեց հայութիւնը—մնաց
ու քեմալական սւխնների հարուածների տակ իր քաղա-
քական միամտութիւնը քաւեց:

Թուրքերն անցան Արփաչայն ու Ախուրեանը ու մը-
տան Ալեքսանդրապօլ:

Եւ հարաւէն ու հիւսիսէն արշաւող թրքօ-բոլշեւիկ
բանակների հարուածների տակ, 1920, Դեկտ. 2-ին, Հա-
յաստանի կառավարութիւնը մեր երկրի իշխանութեան
դեկը յանձնեց բոլշեւիկներին:

«Յեղափոխական» Մոսկւան այսպէ՛ս վարւեց Մանուկ
Հայաստանի հետ:

Նա՛ իսլամ արեւելքը դաշնակիցների դէմ զօրաշարժելու

*) Լեռն. Զին. շտաբի տրիսիւ:

փոխարէն, թուրքն ու թաթարը շարժեց «գաշնակ Հայաստան»-ի դէմ, բաժանեց, կիսեց դա, առիւծի բաժինը թողնելով թուրքերին:

Հասկանալի է, որ Հայաստանի անկումով Սիւնիքի գրութիւնը աւելի եւս պիտի ծանրանար:

Այժմ դա կարւած էր ամբողջ աշխարհից: Դա մենակ էր այժմ, ողբերգորէն մենակ, մենակ քաղաքականապէս, անդինակից՝ կուսակաշտում:

Մայր երկրի անկման նախօրեակին՝ մարտնչող Միւնիքի համար հաց ու ռազմամթերք ձարելու առաքելութեամբ Երեւան ուղարկւած մեր դժբախտ Աշտը կը վերադառնար ձեռնոռնայն, մեղ բերելով Հայաստանի պարտութեան ու խորհրդայնացման գոյժը:

Աշտի հետ, գրեթէ միաժամանակ, 1920, Դեկտ. 16ին, ուղիղ հեռագրաթելով կը հասնէր խորհրդային Հայաստանի զինւորական կոմիտար Աւիս Նուրիջանեանի և Դրօթի կողմէ՝ ուղղւած Սիւնիքի գիւղացիութեան և հրամանատարութեան:

Ահա՛ նրա մի հաւաւածը՝ «Թող յայտնի լինի բոլոր հոգի Զանգեզուրին, որ Հայաստանը յայտարարւած է սովետական յեղափոխական հանրապետութիւն վերջակէս Հին կառավարութիւնը նետել էր երկիրը արեան ու արեւմտեան անդունդը վերջակէս... Ձեր ժողովուրդի միակ փրկութիւնը կախուած է կարմիր բանակի և սովետական Ռուսաստանի օգնութիւնից վերջակէս սովետական Ադրբէյջանը զիջել է սովետական Հայաստանին Զանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը վերջակէս... քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չէ հետապնդում, բացի հին կառավարութեան անդամներից, որոնք յեղկոմի ձեռքով ձերբակալւած ու յանձնւած են ժողովրդական դատի վերջակէս Մենք կոչ ենք անում Զանգեզուրին խորհրդային Հայաստանի իշխանութեան դրօշի տակ կանգնել, մերձեցնել Ռուսաստանին և Ադրբէյջանին վերջակէս»...

Աւիս-Դրօթի այդ կոչով սկսեց բանակցութիւնների փրկորդ շրջանը:

Այժմ խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը փախստէր հեշտացնել կարմիր բանակի գործը:

Այլեւս մեզ հետ գործ ունէին «հայ» մարդիկ:

Այլեւս մեզ հետ կը խօսէին հայերէն, Երեւանից և ոչ թէ թաթար Բաքուից:

Բայց և այնպէս կը դժւարանայինք հաւատալ բուլշեւիկների խօսքին:

Ձեր կարելի հաւատալ, չէինք հաւատում, որովհետեւ հազարումէկ առիթներ էինք ունեցել համոզւելու, որ բուլշեւիկը թրքորէն նենդ է:

Մանկով Բաքու՝ կարմիր բանակը հայկական Ղարաբաղն ու Նախիջևանը յայտարարած էր «Ադրբէյջանեան դաւաճներ»:

Այդ դէպքից հինգ ամիս յետոյ, երբ պէտք էր խաքեպատիւ խոստովանելով կաշառել մեզ՝ կարմիրները լեռնահայութեան մէջ ցրած թուցիկներով միեւնոյն մեր հողամասերը թուղթի վրայ յայտարարեցին Հայաստանի անբաժան մասը:

Սակայն, ամրանալով Հայաստանում՝ նրանք թքեցին իրենց յայտարարութեան վրայ — Ղարաբաղը կցելով Ադրբէյջանին, իսկ Նախիջևանը դարձնելով «Նախկրայ» — առանձին «գրպանային հանրապետութիւն», ենթակայ Ադրբէյջանի քաղաքական թեւարկութեան:

Աւելին կայ:

Հայաստանի նախկին կառավարութեան և Մոսկուայի ներկայացուցիչ Լեդրանի միջև 1920, Օգոստ. 10ին կընքուած պայմանագրի ոյժով, խորհրդային իշխանութիւնը Սիւնիքն էլ հռչակած էր Ադրբէյջանեան հողամաս:

Ահա՛ թէ այդ առթիւ ի՞նչ է ասում կարմիր 28-րդ հրաձիգ զինվորային քաղաքական բաժինը՝ «Ռուս կարմիր բանակը, որ ջարդեց բարոն Վրանգելի տասնեակ հազա-

րաւոր ձեւով գւարդիայի բանդաները, կարող կը լինէր պաշտպանել նաեւ սովետական Ադրբեյջանը *):

Իսկ կարմիր ռազմաճակատամասի պէտ՝ Սիմէոնովը՝ ընդունելով Ադրբեյջանի իրաւունքն ու գերիշխանութիւնը Սիւնիքի վրայ՝ իր 1920, 26 Նոյեմ. պաշտօնագրով կը յայտնէր ինձ — «Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. կարմիր բանակի զին. հրամանատարութիւնը և Ադրբեյջանի սովետ. իշխանութիւնը երաշխաւորում են կատարեալ ապահովութիւն հայ ժողովրդի խաղաղ աշխատանքի և ապստամբներին անտրդել վերադարձ իրենց բնակավայրերը»:

Ինչ խօսք, որ Սիւնիքը բնա՛ւ տրամադիր չէր օտար երկրամասեր նուաճելու:

Նա իր անդրանիկ համադրումարում յայտարարած էր, թէ «ինքնավար Սիւնիքի սահմաններն են նախկին Զանգեզուրի սահմանները»:

Այդ այդպէս լինելով հանդերձ՝ կարմիր բանակը, որ փաստօրէն զրուած էր Ադրբեյջանի կառավարութեան տըրամադրութեան տակ, կը շարունակէր Զանգեզուրը համարել Ադրբեյջան, և նրա նկատմամբ հետապնդել նուաճողական քաղաքականութիւն:

«Հաշտութեան» դիմումները կարմիր բանակի կողմից կը շարունակէին:

1920, Նոյ. 26ին. Սիմէոնովը կառաջարկէր՝ 1—«դադարեցնել ռազմական զործողութիւնները, և դիմել բանակցութիւնների, 2—բանակցութիւններ վարելու համար ուղարկել ներկայացուցիչներ Զաքուղ զիւղը, ուր ձեր համաձայնութիւնը օտանալուց յետոյ կ'ուզան Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. 4. բանակի ներկայացուցիչները»:

1921, Յունուար 22ին, Ռ բրիգադայի հրամանատար Սիմէոնովը կը գրէր ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան—«հետեւելով իմ զաղափարներին, ես առաջարկում եմ ձեզ, զաղարեցնել ամեն տեսակի ռազմա-

*) Լեռն. զին. շտաբի արխիւ:

զործողութիւններ, կապ հաստատել մեզ հետ և փոխադարձաբար զանել ընդհանուր լեզու»:

1921, Յունուարի մէջ, Սիւնիք կը ժամանէր կարմիր բանակի կողմից ուղարկւած Գր.Վարդանեանի պատուիրակութիւնը, բերելով իր հետ հետեւեալ առաջարկութիւնները՝ 1 — դադարեցնել ապստամբական կռիւները Ղարաբաղում, 2—Սիւնիքը յայտարարել խորհրդային, 3 — ընդունել 11րդ կարմիր բանակի հրամանատարութիւնը (եթէ ցանկանայի)»:

Այդ պատգամաւորութիւնը իր հետ բերած էր մի գրութիւն Դրօից, որի մէջ ի միջի այլոց աււած է, «վերջին բոպէին, պետութեան գլուխը անցած դաշնակ կուսակցութեան պատասխանատու ընկերները, Նոյեմբեր 26ի ժողովում, խոշոր մեծամասնութեամբ որոշեցին ընդունիլ Ռուսաստանի օրինաւորացիան: Հայաստանը յայտարարւեց խորհրդային, հիմնւած այն համոզմունքի վրայ, որ միակ յեղափոխական Ռուսաստանը կզայ անկեղծ կերպով պաշտպանելու հայ աշխատաւորութեան շահերը: Ներկայումս Մսկուսում հաւաքւում է կոնֆերենցիա, որտեղ պէտք է լուծուի Հայաստանի սահմանների խնդիրը, Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և Հայաստանի մասնակցութեամբ»...

Այս գրութեամբ եւս — այս անգամ Դրօի միջոցաւ — կառաջարկէր «Սիւնիքն անմիջապէս յայտարարել խորհրդային»:

1921, Յունուար 22ին, Շուշի քաղաքի և նրա շրջակայքի կայազօրի պետ և զինւորական կոմիսար Պոտեյիւնի ստորագրութեամբ, կարմիր բանքերների ձեռքով ըստացւած է հետեւեալ գրութիւնը — «Անհրաժեշտ է վերջ դնել բոլոր ապստամբութիւններուն և վերահաստատել կապ մեզ հետ: Եթէ ցանկանում էք ունենալ բարեկամական յարաբերութիւններ և կապել մեզ հետ՝ յայտնեցէք գրաբերիս միջոցաւ:

*) Լեռն. զին. շտաբի արխիւ:

Շուշի—Գորիս հեռագրային կապը կարող եմ վերականգնել տալ»:

Վերջապէս, 1921, փետր. 15ին «XII կարմիր բանակի զինւորայեղափոխական խորհրդի և սովետական զերագոյն իշխանութեան կողմից լիազօրւած» Հեկկերը կը պատասխանէր «քաղաքացի Նոբէլին և քաղաքացի Տէր Մինասեանին» — «...դուք կը մեղադրէք մեզ Ղարսն ու Ալեքսադրապօլը գրաւելու խնդրի մէջ որպէս թուրքերի արշաւանքին օժանդակող»:

Խորհրդային իշխանութեան ուղղած իմ այդ ծանր մեղադրանքը ջրելու նպատակով՝ Հեկկերը դիմած է ծիծաղելի բացատրութիւնների, և կրկնած կարմիրների հին հանկերը՝ «Զանգեզուրը Հայաստանի հետ միացնելու պայմանները ճշտութեամբ դժեւում համար կը խնդրեմ ձեզմէ որեւէ մէկը ուղարկել Շուշի, ուր ես կըսպասեմ Ձեր գալստեան»:

Ինչպէս տեսաք, Հեկկերը խօսում է ո՛չ թէ միայն կարմիր բանակի այլեւ սովետ. զերագոյն իշխանութեան անունից:

Իր այդ երկարապատում գրութեան մէջ նա, յանուն կարմիր բանակի զօրանրամանատարութեան և Մոսկուայի խոստովանում է, որ «Զանգեզուրում, յիրաւի, տեղի է ունեցել մի ամօթալի դէպք, որի մենք մեզ չենք դովում: Խօսքս տաճկական զնդի մասին է, որ մենք ուղարկած ենք Զանգեզուրով փեմալի մօտ»:

Որ մենք վճռականօրէն հաշտեցարդարի ենթարկեցինք այդ դէպքը՝ սրան ապացոյց կարող է ծառայել զօրաբաժնի պետի հեռացումն իր պաշտօնից: Ուրիշ որեւէ գործի մէջ, թերեւս, մեզ վրայ լուրջ մեղադրանք բարդել կարելի չէ՛»:

Կանգ առնենք՝ կը բաւեն վկայութիւնները:

Կողք կողքի դնելով բոլշեւիկ զօրականներից և քաղաքական գործիչներից ստացւած պաշտօնագրերը՝ կարելի է հանգել մի հատիկ անսխալ եզրակացութեան, այն է,

որ բոլշեւիկ ղեկավարների աստիճանի հետ—որպէս օրէնք—բարձրանում է և իրենց մաքեաւեղականութեան աստիճանը:

Սովետական զերագոյն իշխանութեան անունից խօսող զինւորայեղափոխական խորհրդի անդամը «զերագոյն» լրբութեամբ թրքական զնդի ներկայութիւնը Զանգեզուրում կը ձգնէր արդարացնել «ուրիշ ճամբայ չկար»ով:

Ծիծաղ է չարժուած Հեկկերի այն պնդումը թէ, թըրքական զուսդի հետ կապւած «խնդիրներ»ը հաշտեցարդարի ենթարկած է Բաքուն: Իրողութիւնը այն է, որ այդ զօրամասի երեք քառորդը, ինչպէս և իր հրամանատար Զաւալ փաշայի՛ն, պատմական Ուշթափաւարում, դաժան ու արիւնալի հաշտեցարդարի ենթարկեց Սիւնիքի յողթական սուրբը:

Իր այդ գրութեան մէջ, Մոսկուայի ներկայացուցիչը ստած է ե՛ւ հետեւեալը. «Ձեր ուշադրութիւնն եմ դարձնում այն անհանդուրժելի վերաբերմունքի վրայ, որ Սիւնեցիները ցոյց են տւել մեր բանադնացներին»:

Կարմիր զինւորներին հարց ու փորձ են արել ըստ պառնալիքի ազդեցութեան տակ. մէմից էլ վերցրել են նրա ոտի փաթաթանները՝:

Կարդա՛նք, կարդա՛նք մէկ էլ, եօթն անգամ, այդ հատուածը՝ ճանաչելու համար սովետ իշխանութիւնը, որին իր մի հատիկ զինւորի «ոտի փաթաթաններ»ը, աւելի պիտի զբաղեցնէին, քան թաթարների և քեմալականների կողմից գրաւուած հայկական հողամասերը, քան Հայաստան երկիրը:

Ընթերցո՛ղ, այժմ կը դժւարանա՞ս տեսլ, թէ ո՞րն է աւելի չնական, եւրոպայի այն ծանօթ դիւանագէտը, որ չուզեց իր մի զինւորի ոսկորները փոխել Հայաստանի հետ, թէ թրքացեղ Լենինը, որին իր մի զինւորի փաթաթանները աւելի զբաղեցրին քան մարդկութեան կողմից այնքան անիրաւուած մեր ցեղի գոյութեան պրոբլէմը:

Այսպէս, չարժանկարի արագութեամբ իրար կը յա-

Ջորդէին պատերազմութիւնները, բանազնացներն ու պաշտօնագրերը:

Սակայն, այդ չէր խանգարում, որ բանակցութեանց ընթացքին իսկ, մութի մէջ շարունակէր գործել բոլշեւիկեան մաքիաւեւականութիւնը:

Անցողակի տեսմ եւ այն, որ կարմիր բանակի քաղաքական բաժինը կատարում էր նա'ւ քեմալական պրօպագանդիստի դեր:

Ջանգեղուրի եւ Ղարաբաղի զիւղացիութեան ուղղած իր մի կոչի մէջ *) նա ասում է՝ «միեւնոյն ժամանակ Բեմալն աշխատում է իր բանակը միացնել Ռուսաստանի եւ Աղբէջլանի կարմիր բանակներին, որպէսզի ընդհանուր ուժերով ջախջախենք անդլիական, ֆրանսական եւ միւս արեւելքը ճնշող կապիտալիստներին»...

Նոյն կոչի մէջ կկարդաք ե'ւ այս ասողերը՝ «ինչո՞ւ դաշնակներն ատում են Բեմալին եւ կարմիր բանակին: — Որովհետեւ մեր բանակն ու Բեմալը բոլոր ազգերի աշխատաւորութեան համար ազատութիւն են բերում, ազատութիւն՝ բուրժուազիայի լծից: Վա՛յ նրան՝ ով սուր կը բարձրացնի աշխատաւորական հանրապետութեան դէմ»:

Այդ կարմիր «վա՛յ»ը ուղղւած էր զարկող Սիւնիքի հասցէին: «Աշխատաւորական հանրապետութիւն» ասելով, կարմիր բանակը հասկանում էր Աղբէջլանը, իսկ Աղբէջլան ասելով՝ նա'ւ Ջանգեղուրը:

Եւ այս բոլորից յետոյ, ուսւ եւ քեմալական ուժերը — երեւի իրենց ճամբան կորցնելով — պիտի մանէին Հայաստան եւ, եւրոպական կապիտալիզմի փոխարէն, պիտի ջախջախէին Հայաստանի մանուկ անկախութիւնը:

Կարմիր բանակի հրամանատարութիւնը կատարում էր նաեւ պրովոկատորի դեր:

Այն օրերին երբ դա «բարեկամական» ձեռք էր մեկնել մեզ, երբ պաշտօնապէս եւ այնքան յաճախակի զի-

*) «Կանգնի'ր աշխատաւոր»:

մումներ էր կատարում Սիւնեաց կառավարութեան, հայ զիւղացիութեան ուղղած իր մի թողցիկի մէջ կըսպառնար՝ «Մաքրել Ջանգեղուրն ու Ղարաբաղը, եթէ ապրտամբները չհրաժարեն աւերումներից եւ թրքական կոտորածից»:) *

Այսպէս, բոլշեւիկեան արտառոց արամաբանութիւնը «ազգայնական աւերումներն ու թրքական կոտորած» էր անւանում մեր սրբազան ինքնապաշտպանութիւնը, որ առաջ էր տարւում հայրենի երկնքի տակ:

Նման պրովոկացիաներով թաթար Բաքուն պարբերաբար կը գրգռէր կարմիր բանակը լեռնահայութեան դէմ:

Կարմիր զօրահրամանատարութիւնը երեւան եկաւ նա'ւ քաղաքական շանտաժիստի դերում:

«Ներկայ րոպէին, — կը գրէր ի'նձ 28րդ կարմիր զօրաբաժնի պետը, — ոռւսական սովետ. կառավարութիւնը միջնորդի դեր է կատարում՝ բանակցութիւններ վարելով Հայաստանի եւ տաճիկ յեղափոխական զօրքերի միջեւ: Մի՛ խանդարէք այդ հաշտութեան գործը»:**)

Նոյն օրերին, միեւնոյն իմաստով, ինձ կը գրէին Դրօի ստորագրութեամբ՝ «քանի դեռ Ջանգեղուրը չէ ճանաչել խորհրդային իշխանութիւնը՝ դեռ կասկածով պիտի վերաբերին Հայաստանին»...

Այդ միեւնոյն գրութեան մէջ կը կարդաք նա'ւ հետեւեալը — «Ջանգեղուրի բռնած դիրքը «կողեր» է տալիս տաճիկների ձեռքը՝ չհեռացնել իրենց զօրքերը մեր երկրից»:) ***)

Իսկ իմ դէմ գործող ծանօթ զօրաբաժնի զինւորական կոմիտարը, իր համար 21 պաշտօնագրի մէջ, վերան լաց կերպով կըսպառնար ինձ՝ «Առաջարկում եմ 48

*) «Ամէն մի ապստմբի ուշագրութեան»:

**) 1920, 26 Նոյ.

***) 1921, Յուն. 21. Բաքու:

ժամայ ընթացքում վերադարձնել Գորիսում մնացած հիւանդ, վիրաւոր և Հոկտ. 15-ից կռիւներում, գերի ընկած զինւորներին, Գորիսում մնացած բոլոր զոյքն ու ազմամթերքը: Նա' և յիշեալ ժամանակամիջոցում հեռացնել Զանգեզուրից կանոնաւոր զօրամասերը:*)

Հակառակ պարագայում ունս սովեական կառավարութիւնը կը հրաժարէի Հայաստանի եւ Տանկաստանի յեղափոխական զօրքերի միջեւ կնկւող հաշտութեան միջնորդութիւնից: Սպասում եմ պատասխանի՝:

Այսպէս, առանց դիւանագիտական փափկամտութեան իսկ, XI կարմիր զօրանրամասնաւորութիւնը — որի նիւթական և հոգեւոր ողջ մեխանիզմը գտնւում էր թաթար Նարիմանովի ձեռքում — կը սպառնար ինձ՝ հասկացնելով, որ եթէ վար չդնեմ զէնքս՝ թուրք բանակը կը քաշեն, կը բերեն Երեւան:

Ծանաչում էի, ճանաչում էի խորհրդային մաքիւնեղական իշխանութիւնը, և նրա բոլոր սպանական թէ կեղծ բարեկամական դիմումներին պատասխանում — «Սիւնիքը խորհրդային իշխանութեան առջեւ կը բանայ իր դռները, երբ՝ 1) Զանգեզուրը կը յայտարարէի Հայաստանի անբաժան մասը, 2) թրքական զօրքերը կը հեռացնեն Ալեքսանդրապոլից, 3) հայ մտաւորականութիւնը ազատ կարձակէի բանտերից, և 4) աքսորւած հայ սպայութիւնը կը վերադարձէի Հայաստան»:

Այս էր իմ և Սիւնեաց ժողովրդի անփոփոխ պատասխանը — այդ օրերի մեր ազգային կատեսիլիցը:

Տարբեր տեսակէտ չունէր նաեւ Գ. Տէր Մինասեանը, որն այսօր, 15 տարի յետոյ, խորհրդային կուշած դիւանագիտական իշխանութեան դատն է փաստաբանում, առանց անդրադառնալու, թէ չարագործին պաշտպանողը բարոյապէս իր վրայ է առնում նրա կատարած բոլոր չարագործութիւնները:

Սեւ', ընթերցող տարրական մարդկայնութիւնից ինչպէս և քաղաքական բարոյականից զուրկ, թուրքի

*) Զանգեզուրում կանոնաւոր զօրամասեր չկային:

բարեկամ մեր թշնամին — բուլեւիկների իսկ որակումով «Նե'որ», որի հետ չափեց Սիւնիքը:

VI

«Եւ առջեւնես դժոխք»
ԵՂԻՇԷ

Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչ էր կատարւում դժբախտ Հայաստանում:

— Այն, ինչ որ իրերի երկաթէ տրամաբանութեամբ պիտի կատարէին երկու գործօններ — հայ համայնավարի քաղաքական սովորութիւնը և նրա դասակարգային կոյր թշնամանքը:

Վա՛յ այն երկրին, ուր ընկերային յեղափոխութիւնը դեկավարւում է ազէտ և մոլի բանամարտիկների կողմից:

Դեռ խոր ճշմարտութիւն է շնչում Պուլիվիի դասական խօսքը կարթագենացիների մասին՝ «քաղաքական ազատութիւնը ու հոգեւոր կուրութիւնը բացարձակօրէն անյարիր բաներ են»:

Քաղաքականապէս կոյր և անբարոյ՝ հայ բուլեւիկները մեր թշուա հայրենիքում ամենայն ճշտութեամբ կրկնեցին Ռուսիան՝ իր ընկերային բոլոր տեսակի սարսափներով ու ալլանդակութիւններով:

«Յեղափոխութիւնը իր թշնամիների հետ չէ վիճում, ոչնչացնում է նրանց» — այսպէս էին տրամաբանում բուլեւիկի դի հայ գործակալները:

Իբրեւ օտարի կենդանի արձագանքը, օտարի հաւա-

տով զինւած՝ բուլեւիզմի հայ լակոտները կը փորձէին միօրէն, և ընդմիջտ, տափանել հայ ժողովրդի հոգեկան աշխարհը, առանց գիտակցելու, թէ քաղաքականութեան մէջ բոլոր տեսակի խնդիրները ստանում են առժամեայ լուծում, թէ բուլեւիզմն էլ արդէս սոցիալական երեւոյթ, յաւիտենական չէ, թէ նոր մարդն ու հասարակարգը չեն ստեղծում միօրէն, թէ չէ կարելի հրամանագրերով ժողովրդին կեանքի նոր ձեւեր պարտադրել, սեղմ ասած՝ թէ բուլեւիզմի հրամայրած լուծումն էլ վերջնական չէ, և չի կարող լինել:

Հայ բուլեւիկները Հայաստանում չուշացան հաստատելու Լենինի խօսքը, *) թէ՛ «ձախ համայնավարները մտածել չգիտեն»:

Մեր «ձախ»երը, որոնք Հայաստանի խորհրդայնացումից շատ առաջ փայտէ ձի էին նստել յանուն համաշխարհային յեղափոխութեան՝ իրենց տիրապետութեան օրով մեր երկրը վերածեցին մի կատարեալ ձիարշաւարանի:

«Նրանք—երեւանեան համայնավարների մասին ասում է կասեանք—կը ձգտէին կուրօրէն զարդարել սոցիալական ստոր միջավայրը անհամեմատ բարձր միջավայրի փետուրներով», այսինքն՝ ամենայն տգիտութեամբ կը շփոթէին Հայաստանը—իմա՝ «ստոր միջավայրը» Ռուսաստանի— «անհամեմատօրէն բարձր միջավայր»-ի հետ:

«Շատ էին մեր սխալներն ու խանդի վատնումը — խոստովանում է բուլեւիկ մտաւորականը—մանաւանդ որ մեր դռնարիները չէին կարողանում հաշի առնել իրականութիւնը»:

Ըստ այդ վերջինի՝ Երեւանի բուլեւիկները բռնւած էին «գերյեղափոխական քոր ու եռով», և կազմում էին ղեկավարութեան մեծամասնութիւնը:

Հայ բուլեւիկներն աշխատում էին Հայաստանում

*) «Մեր օրերի ամենագլխաւոր խնդիրը»: Լինին:

արհեստական կերպով, «յեղափոխական տենդ» ստեղծել:

Նրանք չէին ուզում հաշի առնել մեր երկրի իրական պայմանները, մեր «ազգային ուրոյնը», ասենք Լենինի ոճով:

Աթաբերդեանի հոգեկից Աւիսին է պատկանում հետեւեալ բանաձեւը—«Հայաստանում չկա՛յ ազգային հարց, Հայաստանում կայ միայն սոցիալական հարց»:

Այդ զոյգ քաղաքական հոգեհիւանդները իրենց արարքներով մեծապէս նպաստեցին սպանութեանց ու հալածանքների պսիխոզի ստեղծման:

Այլեւս եղածը բուլեւիզմ չէր, այլ խեղագար բլանկիզմ, աւելին՝ քաղաքական և ընկերային խուլիգանութիւն:

Լենինականութեան հայ առաքեալները կաշխատէին Հայաստանում կեանքի կոչել «նոր» հայը՝ անաստեղծ, անընտանիք, անհայրենիք:

Պարզ են այդ երեւոյթի պատճառները:

Ապստամբւած ամեն մի սարուկ հեշտութեամբ դառնում է ծայրայեղապաշտ ու բարբարոս:

Հայ բուլեւիկների հոգեւոր սարկութեամբ պիտի բացատրել ոչ թէ միայն նրանց բլանկիզմը, այլեւ արտառոց սադիզմն ու ամօթալի թրքասիրութիւնը:

Գրո՛հ՝ երկնքի դէմ, բարոյականի դէմ, ազգայնականի ոգու դէմ:

«Երբ յեղափոխութեան մեծ ներեցողը՝ մեր բնկեւ Լեֆինը արժանանալից Ռուսաստան վերադարձաւ, իր առաջին խօսքն եղաւ—կեցցե՛ք՝ քաղաքացիական կոիւր:

Այդ կոիւր կը կրթէ մեր հոգին, մեր միտքը:

Զոհեմք անխուսափելի են—ցաւել դրանց համար չարժի, քանի որ գլխաւորը յեղափոխութեան յաղթանակն է:

Քաղաքացիական կոիւր— դա այն է, ինչ որ ասում են քե նեոն եկել է աշխարհ:

Քաղաքացիական կոիւր մի նեո է՝ չար, կործանիչ ոգի» *)—այսպէս կը բարբաջէր կարմիր հայը:

*) «Զանգեզուրի կոմունիստ» 1926, Նոյ. 7, քիւ 1:

Այսպէս, հայ բոլշեւիկը, թաթարը և թուրքը կը շարունակէին գրգռել կարմիր Նեոը՝ Հայաստանի և հայ-յաւթեան դէմ:

Եւ այդ օրերին, որպէս հոգեբանական արձագանք, XI կարմիր բանակի պաշտօնական օրդանը կը հրատարակէր Հ. Յ. Դ. մահաւճիւնը, տրւած Բաքու, Զինուորա-յե-ղափոխական խորհրդի կողմից *)—«կարմիր բանակը զըլ-խովին ոչնչացմամբ կը հատուցանէ զաշնակ կոնտր-յե-ղափոխութեան»:

Մի կուսակցութիւն, ինչպիսին է կոմունիստականը, որ ի հայ անդամները համար Հայաստանը հայրենիք չէր, այլ յեղափոխական խելայեղութիւնների մի կրկէս, որի համար «ժողովուրդը ոչինչ է, իսկ զսակարգն՝ ամեն ինչ», որի համար «պատմական անհրաժեշտութիւն է դասակարգային կռիւ խորացումը», որը քաղաքացիական կռիւը, համարում է իր «հոգու և մտքի կրթիչ»ը, և քաղաքացիական կռիւ ասելով, հասկանում էր «Նեոը՝ չար և կործանիչ»—նման մի կուսակցութիւն, որը ճանաչում է միայն և միմիայն ջուռագիւնների օրէնքն ու վայրագութիւնը, չէր կարող բաւականաճալ մեր հայրենիքի անարիւն խորհրդայնացմամբ:

Դա պիտի հրահրէր, դաւադրաբար պիտի ստեղծէր քաղաքացիական կռիւը՝ իր շարքերը դասակարգայնօրէն կրթելու և իր «Նեո»ային չարութիւնը յազդեցնելու համար:

Գեղէոնները ժամանակին համաձայնուում էին ինձ հետ, երբ խոր ցաւով դիտել էի տալիս, թէ Հայաստանի դժբախտութիւնը նրանում է, որ բոլշեւիկները Հայաստան մտան, առանց մի հատիկ գնդակ արձակելու:

Այո՛, հազար անգամ այո՛, եթէ արարատեան զաշտը առաջին անգամ տեղի տար կռուով, նա յետագային աւելի նուազ արիւն կուտար բոլշեւիկի զազանին:

Դժբախտաբար թուրք զօրքերի ներկայութիւնը Հայաստանում հարկադրեց օրւայ, նախասովետական, կառավարութեան՝ երկրի ղեկը առանց կռիւ յանձնելու բոլշե-

*) «Կարմիր աւանգարդ» 1920. հոկտ. 20-

ւիկներին, որով զրկեց վերջիններին իրենց «յեղափոխական լիցն ու լարւածութիւնը»՝ դատարկելու կարելիութիւնից:

Հայաստանը «նուաճող» բոլշեւիկների համար դեռ կար ու կը մնար արեան պահանջը, որ նրանց պիտի մըղէր քաղաքացիական կռիւ:

Պէտք էր ժողովրդին զգացնել տալ, որ «Նեոն է աշխարհ եկել»:

Եւ այդ զգաց Հայաստանը, եւ եթէ բոլշեւիկեան արնոտ տապարը գործի չդրւեց մեր երկրի խորհրդայնացման հէնց առաջին օրը՝ դա ունէր իր լուրջ պատճառը:

Կար Սիւնիքը, որի «քթէն դեռ ծուխ կը բարձրանար» — կար բոլշեւիկմ կոչուած գաղտնի յաղթական զսպիչը:

Ահա այդ մասին Հայաստանի «Յեղկոմի նախադահ Ս. Կասեանի 1920, Յուն. 29 թուակիր հեռագիր-հրամանը, տրւած Դարալագեազի զինկոմին և զաւելիկոմին — «Բանի դեռ չէ գրաւուած Զանգեզուրը, Դաւալագեազում, որը կազմում է չգրաւուած երկրամասի թիկունքը, վարել ամենամեղմ քաղաքականութիւն»:

Ստալին արդիւնում է աջից, ձախից ձերբակալումներն ու բռնագրաւումները: Դէպի քաղաքացիները ցոյց տալ կորրեկտ վերաբերմունք:

Ձերբակալել միայն նրանց, որոնք բացայայտ կերպով պրոպագանդ են վարում իշխանութեան դէմ:

Այն պաշտօնատար անձինք, որոնք կը խուսափեն կատարել սոյն հրամանը, կենթարկւեն յեղափոխական ամենախիստ պատասխանատուութեան»:

Կասեանի ներքին մարդը ճանաչելու համար կը բաւէ իր այդ մի հատիկ սաղայեղական հրամանը:

Ինչ որ իշխանաւորն է, այն էլ իր հրամանը:

Կարմիր իշխանաւորը իր պաշտօնատարներին յանձնարարում է «ամենամեղմ» քաղաքականութիւն, բայց դա կատարում է ոչ par principe — ոչ սկզբունքօրէն:

*) Լեոն. զին. զլխ. չտաբ:

Նա արգիլում է «ձերբակալութիւններն ու բռնաօգրաւումները», բայց ոչ ընդհանրապէս, և ոչ ընդ միշտ:

Նա արգիլում է բարբարոսութիւնը ոչ թէ նրա համար, որ դա մարդկօրէն անթոյլատրելի է համարում, այլ որովհետեւ տեւալ մօմենտում օգտակար ու նպատակաշարժար չէ գտնում դա:

Նա արգիլում է բարբարոսութիւնը որոշ վայրկեանի որոշ միջավայրի համար:

Նա «ամենախիստ պատասխանատուութեամբ» է սպառնում նրանց, որոնք կը խուսափեն կատարել Երեւանի կամքը, բայց սպառնալիքը վերաբերում է այսօրւան միայն— քանի կայ մարտնչող Սիւնիքը, բայց ոչ և վաղւան— երբ Սիւնիքը խաբէութեամբ զինաթափ լինի:

Դա ասել է— սպանի՛ր, ուր և երբ կարող ես սպանութիւնը կատարել անպատիժ կերպով:

Բռնազրաւի՛ր, երբ և ուր բազուկդ բռնող ու զինաթափող չկայ:

Կարող ես անպարկեշտ լինել, հալածել, անիրաւել, հարւածել, երբ և ուր վախ ու պատասխանատուութիւն չկայ, օրինակ՝ Երեւանում:

Բայց ոչ և Սիւնիքում, ուր անպարկեշտին, բռնաօգրաւողին ու սպանողին պատահաւոր բազուկ կայ:

Ահա՛ Կասեանի հոգեբանութեան լեզուն:

Երբ այս է ձախութեան հիւանդութիւնից զերծ նախարարապետի բարոյականը, կը մնայ երեւակայիլ ձախութեամբ տառապող լակոտների քաղաքական հրէշութիւնը, որին զո՛հ զնացին մեր լուսապսակ Հոմազասպները, Խորէնիները, Սաքօնները:

Լենինի՛ իր հայ ճետերին չափաւորութիւն յանձնարարող ծանօթ երկու նամակները ուշացած էին:

Այժմ տեսնենք, թէ կարմիր Երեւանում ի՞նչ էին որոճում ինքնավար Սիւնիքի մասին:

Լսենք Ս. Վրացեանին.

— «Երեւանի բոլշեւիկներին չափազանց զբաղեցնում

էր Զանգեզուրը: Օր չէր անցնում, որ Զանգեզուրի մասին չգրէր «Կոմունիստ»ում և չխօսուէր միտինգների մէջ: Խօսւում էր նոյնպէս, թէ ՄԼ բանակը Բաքուից զինւորական զործողութիւններ է պատրաստում Զանգեզուրի դէմ, իսկ մինչ այդ փորձում էին խաղաղ ճանապարհով ընկնելու զանգեզուրցիներին:

Ինձ յայտնի էր, որ Դրօն էլ Բաքուից քայլեր էր արել զանգեզուրցիներին ընդունել տալու բոլշեւիկեան կարգերը: Բոլշեւիկներից ոմանք էլ ուզում էին օգտուել նաև ոչ-բոլշեւիկ մտաւորականների աջակցութիւնից: Եւ այս միտքը, ինչպէս ասում էին, պաշտպանում էին Կասեանը և արտ. զործ. կոմիտար Մաւաեանը: Զանգեզուր ուղարկելու համար տրւում էին Դ. Սնանունի, Վ. Մենախոբեանի և իմ անունները:

«Ինձ անպաշտօն կերպով ուղղուած հարցումին՝ ես տուի սկզբունքային համաձայնութիւն: Սակայն, իբրեւ նախապայման Զանգեզուր գնալու, ես անհրաժեշտ էի համարում, որ Հայաստանի Յեղկոմը երաշխաւորի տալ Զանգեզուրցիներին տեղական ինքնավարութիւն, և վերջ դնի հալածանքներին Հայաստանում: Ինձ հաղորդեցին, որ Կասեանը ընդունելի է համարում այս պայմանները, բայց հանդիպում է խիստ դիմադրութեան Աթարբեգեանի և, մանաւանդ Աւիսի կողմից, սրը պահանջել է Զանգեզուրը զէնքով զրաւել:»

Զանգեզուրի խնդիրը մասնաւորապէս կատաղեցրած էր Աթարբեգեանին:

«Փետր. 4ին ես արդէն Աթարբեգեանի մըտքի— ասում է Վրացեանը: Ինքը իբրեւ համառոտական խորհուրդների լիազօր ներկայացուցիչ պարտականութիւն ունի կուլելու ամեն կարգի «հակայեղափոխութեան» դէմ: Խորհրդ. իշխանութեան համար հերթական խնդիր է «Զանգեզուրեան հակայեղափոխութեան» վերացումը: Ի հարկ է, կարմիր բանակը այնքան ոյժ ունի, որ արեան մէջ

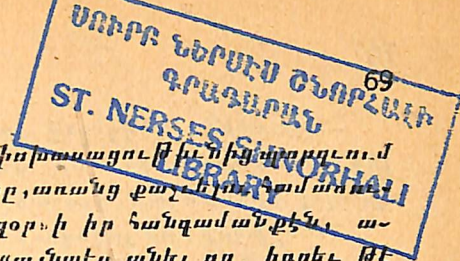
*) «Հայրենիք» 1923, թիւ 4:

կարող է խեղդել Զանգեզուրը, բայց իր ցանկութիւնն է հարցը խաղաղ միջոցներով լուծել: Մինչեւ զարուհ, երբ XI բանակը շարժման մէջ է դրուելու պէտք է սպառնալ բոլոր խաղաղ միջոցները: Իրենց չըջանում խօսք է եղել նաեւ իմ ոյժերից օգտուելու մասին, բայց նախքան պաշտօնական առաջարկութիւն անելը ինքը կը կամենար անձամբ խօսել հետս և չօչափել իմ տեսակէտները:

«Ես պատասխանեցի, թէ ոչ թէ ինքս եմ առաջարկել իմ ծառայութիւնը, այլ ընդառաջ եմ գնացել ինձ տրուած առաջարկութեան: Ստեղծած հանգամանքներում Հայաստանը պէտք է յենուի խորհուրդների վրայ... Բանի Ազրբէյջանն ու Հայաստանը խորհրդային են Զանգեզուրը չի կարող մնալ թշնամական վիճակում... Հարկաւոր է խաղաղ եղանակով լուծել Զանգեզուրի հարցը: Այդ նըպատակով պէտք է Զանգեզուր ուղարկել պաշտօնական մի պատւիրակութիւն, որին կարող եմ մասնակցել ե՛ւ ես: Պատւիրակութեան մէջ անպայման պէտք է մանի ե՛ւ բուլղեւիկ ներկայացուցիչ: Եւ որպէսզի պատւիրակութիւնը յաջողութիւն ունենայ, անհրաժեշտ է ստեղծել հոգեբանական նախապայմաններ, այսինքն՝ վերջ տալ Հայաստանում կատարւող բռնութիւններին ու բանտարկութիւններին...: Մասնաւորապէս աւելացնում է Վրացեանը—բուլղեւիկները պէտք է յանձն առնեն մինչեւ մեր վերադարձը Զանգեզուրից ոչ մի սպանութիւն չկատարել...»

«Աթարբէյջանը իմ առաջին առարկութիւնները ընդունեց հիմնաւոր և համաձայնեց, որ պաշտօնական պատւիրակութիւն ուղարկւի, բայց տատանւում էր մէջը բուլղեւիկ գնել, վախնալով, որ Զանգեզուրցիները կը սպանեն նրան»:

«Դուք՝ Վրացեանի խօսքը կտրւում է Աթարբէյջանը, կ'առէք Զանգեզուրում, որ ինչ համաձայնութիւն որ կընքուի Հայաստանի Յեղկոմի և Զանգեզուրցիների միջեւ ես եմ երաշխաւորում. ես՝ համառուսական խորհուրդների լիազօր ներկայացուցիչ»:

Վրացեանի մէջբերած փոխադրութիւնը անհամապատասխան է նաեւ այն որ Աթարբէյջանը, առանց քաջաբանութեան, սակայն խորհուրդների «լիազօր» ի իր հանգամանքէն, առաջարկել է Վրացեանին՝ «այնպէս անել որ իրեւ թէ բուլղեւիկներից զաղանի փախել է Զանգեզուր»:

Տեսնո՞ւմ էք, որ Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան հայանուն մարդակերն էլ գերծ չէ մաքեաւելականութիւնից:

Այսպէս, չեկան կը գործէր:

Երեւանում այլեւս արիւն կը հոսէր:

Լուրեր էին հասնում, թէ այսօր, վաղը պիտի զընդակահարեն Շանթը, Աղբալեանը, Հայր Աբրահամը և ուրիշները:

Այս էր իրերի դրութիւնը Հայաստանում:

Սիւնիքը, թէեւ ինքը անաւասար կուի մէջ — չէր կարող անտարբեր մնալ: Պէտք էր աճապարել, պէտք էր կանխել հայ մտաւորականութեան «գլխովին ոչնչացումը» հետապնդող Աթարբէյջանի կոչումը հրէշին:

Սիւնիքը խորապէս կը գիտակցէր այն պատմական անելիքի մեծութիւնը, որ քաղաքական մոմենտը դրած էր իր առջև:

Պէտք էր աճապարել, պէտք էր յետ մղել դէպի հայ մտաւորականութիւնը երկարող մահաբեր բազուկը:

Այդ նպատակով ահա՝ — Երեւանի համար դէպի Սիւնիք փրկութեան մի դուռ բանալու նպատակով — իմ զօրքերը գրաւեցին Վայոց ձորը, իջան նոր Բայազետ, իրենց վրայ քաջեցին, զբաղեցրին բուլղեւիկեան ոյժերի մի մասը, և այսպիսով կարելիութիւն ընձեռեցին Երեւանի ապստամբ ոյժերին բռնելու նահանջի ճամբան և քաջելու Սիւնիք:

Հայաստանի երկրորդ անկումով Սիւնիքի դրութիւնը է՛լ աւելի կը ծանրանար: Կը ծանրանար, սակայն, նա՛ն պատմութեան կողմից մեր ուսերին դրւած գերազոյն պարտականութիւնը:

Թշնամին, խեղդելով Հայաստանի համաժողովրդային ըմբոստացումը, կը փութար անօրինակ աղէտով պսակել Երեւանեան «Նահանջ բերող»ը:

Ի՛նչ խօսք, որ յաջողութեան ղէպքում, բուլղերիկները արժէքագրկած պիտի լինէին Սիւնիքի երկամեայ հերոսականը: Է՛լ աւելին — յաջողութեան ղէպքում, ներանք պիտի թաղէին Սիւնիքի՝ Հայաստանին միանալու յոյսը:

Վայրկեանը գերագոյն էր և պատասխանատու:

Իսկ նման վայրկեաններում ամեն կարգի փոքրագութիւն՝ դաւաճանութիւն է հարազատ ժողովրդի հանդէպ:

Երբ մի երկրի աշխարհագրական թոքերի — ինչպիսին է Սիւնեաց աշխարհը Հայաստանի համար — և նրա մտաւորականութեան լինել-չլինելու խնդիրն է լուծուում, այլեւս չէ կարող խօսք լինել նորանոր զոհերի մասին: Մի ժողովուրդ, որ իր ընտրանին մահացու հարածից փրկելու համար չգիտէ զոհեր տալ, կենսաբանօրէն անբարոյական է, որ ասել է՝ ապրելու անարժան:

Սիւնիքին — փա՛ռք իրեն — երբեք չպակասեց այդ բարձր բարոյականը:

Նա, թէ և վիրաւոր, բայց յաղթական, մնաց իր պատանէջի վրայ նա՛ն մայր երկրի երկրորդ անկումից յետոյ:

Դա պահանջում էր ոչ թէ միայն իր փառաւոր յաղթանակների շարքը, այլ և Հայաստանի ապագան:

Եւ հէնց այդ նպատակով, այդ ծանր օրերին, երբ Սիւնեաց աշխարհով, հեղեղի պէս, ղէպի Արաքսը բազմահազար արարատեան զաղթականութիւնն էր հոսում, նա քաղաքական իմաստութիւն և արթնութիւն ունեցաւ հրաւիրելու իր երկրորդ համագումարը:

VII

«1921 թ. Ապրիլ 26ին*), հրաւիրանօք ինքնավար Սիւնիքի խորհրդարանի գիւանի, Տաթեւի վանքում կայացաւ Լեռնահայաստանի հայ ազգաբնակչութեան արտակարգ համագումարը, ուր ներկայ էին 64 զիւղերից 95 պատկանաւորներ և սպարապետ Նժդէնը:

Կառավարութեան նախագահ Գ. Տէր Մինասեանը բանալով համագումարը, առաջարկում է ընտրել նախագահութիւն: Առաջարկւած թեկնածուներից միաձայն նախագահ է ընտրւում պ. Ս. Մելիք-Յօլչեանը, ձայների ճնշող մեծամասնութեամբ փոխ-նախագահ Բժ. Մինասեան, քարտուղարներ Տ. Սաղանդարեան և Վ. Վարդապետեան:

Նախագահը նիստը բաց յայտարարելով, բացատրում է ներկայ համագումարի աւելի քան պատմական և եղակի նշանակութիւնը և Լեռնահայաստանի կատարելիք մեծ դերը:

Ապա խօսք է առնում Սպարապետ Նժդէնը:

Սպարապետի մանրամասն զեկուցումից յետոյ ժողովրդականները աւելորդ են համարում լսել զործադիր մարմինների և կառավարութեան վարիչների առանձին-առանձին զեկուցումները ու անցնում են օրակարգի խնդիրներին:

Պարենաւորման համար սպարապետը յայտնում է, որ մինչև նոր հունձը հնարաւոր է Հայաստանի հանր. կառավարութեան նիւթական օգնութեամբ հաց ձեռք բերել և միաժամանակ ըստ հնարաւորութեան աշխատել կաղմակեղպել պետական տրանսպորտը և ժողովրդին ազա-

*) Համագումարի արձանագորութիւններից:

տել փոխադրական ծանր պարտականութիւնից:

Այս յայտարարութիւնը ընդունուած է միաձայն կերպով:

Կառավարութիւն կազմելու ձեւի առթիւ խօսք է յարուցուած և մի շարք ճառերից յետոյ հանգում են հետեւեալ եզրակացութեան.

Քանի որ Սիւնիք-Լեռնահայաստանի ամբողջ բախտը և հայ ազգաբնակչութեան ֆիզիքական զոյութիւնը հաւատացած և վստահած են Սպարապետին, որն իր ամբողջ զուգնութեամբ միշտ էլ հանդէս է եկել, որպէս մի անձնագոհ, տոկուն և նախանձախնդիր ղեկավար, ապագայ ընտրուելիք կառավարութեան կազմը եւս վերապահել նրան:

Ձայների մեծամասնութեամբ որոշուած է՝ 1. ինքնավար Սիւնիքը այսուհետեւ անւանել Լեռնահայաստան: 2. Կառավարութեան անդամները՝ նախարարներ: 3. Համագումարը յայտարարել որպէս Լեռնա-Հայաստանի խորհրդարան: 4. Կառավարութիւն կազմելու համար վարչապետ ընտրել պ. Սպարապետին:

Հարց է ծագում Սպարապետ Նժդէհին տալ զօրավարի աստիճան: Խորհրդարան համագումարը մտքերի և կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ միաձայն որոշում է պ. Սպարապետին տալ զօրավարի աստիճան և պարգեւատրել նրան «Խոնարհութեան արձաի» լեւկաթէ շքանշանով:

Մի ժամով տրուած է ընդմիջում, որից յետոյ կարդացուած է ողջոյնի հեռագիրը ուղղած Լեռնա-Հայաստանի Դաւիթբէգեան զօրքին և ղեկավարներին, հետեւեալ բովանդակութեամբ:

Համազանգեզուրեան Տաթեւի 2-րդ Խորհրդարանը սրտանց ողջունում է իր կուռ, անյաղթելի և տոկուն բանակի ռազմիկներին և լիայոյս է, որ այդ անյաղթ բանակը, որ մինչև օրս իր փառապանծ յաղթանակներով

աշխարհն է զարմացրել, այսուհետեւ էլ պատրաստ կը լինի նոր հրաշքներ, նոր զարմանքներ ցուցադրելու քաղաքակիրթ աշխարհին, իր կատարեալ ու վերջնական հարուածը տալով հայ աշխատանքութեան թշնամիներին:

Կազմուած է կառավարութիւն:

Մեր ինքնավար Սիւնիքն այսուհետեւ կոչւելու է Լեռնա-Հայաստան, որը իր քաջարի զօրքով, իր անպարտ առիւծասիրտ մարտիկներով սպառնանք պէտք է լինի մեր բոլոր թշնամիների համար:

Մեր ազատարար Սպարապետ Նժդէհին տրուած է զօրավարի տիտղոս և Խոնարհութեան արձաի շքանշան,

Այս սուրբ տաճարում նա ուխտեց և իր սրբազան խօսքն ասաց՝ Ձեզ հետ միասին, սե օրւայ համար հայութեան բաժին համարուած Սիւնիքը դարձնել հայութեան վերածնութեան որրան):

* *

Տաթեւում, իմ կողմից նշանակւած կառավարութիւնը դեռ նոր էր վերադարձել Գորիս, երբ Գնդեվազի ռազմաճակատի պետը հեռախօսեց թէ — «Երեւանից սահմանադրուի են հասած մեր երկու յայտնի մտաւորականներ՝ Դաւիթ անանունը և Ադօն միշակէտ կուզեն տեսակցել Լեռնա-Հայաստանի կառավարութեան հետ վերջակէտ»:

Կարդադրեցի ընդունել:

Վերջինները յայտնեցին թէ, Հայաստանից Հերհեր գիւղն է եկած Ա. Կարինեանը՝ Հայաստանի Խորհրդային Իշխանութեան, իսկ Վ. Մելնիկովը՝ Ռուս կարմիր բանակի կողմից:

Նրանք եկած էին բանակցելու իմ կառավարութեան հետ:

Երեւանից մեզ «խաղաղութեան համըոյր» էին բերել:

Այդ օրերին խորհրդային մամուլի օրգանները կը զրէին, թէ Կարինեանի պատւիրակութիւնը հրահանգ ունի՝ Լեռնա-Հայաստանի կառավարութեան հաղորդելու

Լինինի երկու ծանօթ զրույթիւնները, որոնցից մէկով քաղաքական ներում կը շնորհէր Խորհրդային իշխանութեան հակառակորդներին, իսկ միւսով կը հրաւիրէր Զանգեզուրը միանալ իւր. Հայաստանին:

Մայիս 6ին, իմ կառավարութիւնը քննութեան առաւ Երեւանից եկած առաջարկը և իր կողմից բանակցելու նշանակեց իր պատգամաւորութիւնը՝ ծանօթ Գ. Տէր Մինասեանի նախագահութեամբ:

Երկու պատգամաւորութիւնները իրար հանդիպեցին Ղալաջուղ գիւղում:

«Առաջին նիստը *) կայացաւ Մայիս 12ին, առաւօտեան ժամը 10ին:

Փոխադարձաբար լիազօրութիւնները ստուգելուց յետոյ, փոխադարձ համաձայնութեամբ որոշուում է նիստերի նախագահութիւնը տանել փոխ ի փոխ, իսկ բանակցութիւնները վարուում են հայերէն լեզուով:

Առաջին նիստին նախագահ ընտրուում է Լեոնահայաստանի կառավարութեան ղեկավար ի աշխատակցի անդամ՝ Գեղէն Տէր Մինասեանը:

Նախագահ. — Պաշտօնական նիստը յայտարարում եմ բացուած: «Հայաստանի սովետական կառավարութեան ընկեր ղեկավարներ, ողջունում եմ Հայաստանի սովետական կառավարութեան ներկայացուցիչների զաւուստը Լեոնահայաստան: Յոյս ունեմ, որ այս երկու ղեկավարների խորհրդակցութիւնը հնար կը տայ հաստատելու մի այնպիսի փոխ-յարաբերութիւն, որ հնարաւոր կը լինի ստեղծել վերջնական խաղաղութիւն: Լեոնահայաստանը և մասնաւորապէս Զանգեզուրը իր աշխարհագրական դիրքով կամուրջն է հանդիսանում բոլոր անցումների, որոնք զաւրիս են անցնելու դէպի Մերձաւոր Արեւելք: Զանգե-

*) Արձանագրութիւն՝ Լեոնահայաստանի և խորհրդային Հայաստանի կառավարութեանց լիազօր ներկայացուցիչների բանակցութեանց, Ղալաջուղ, 1921 թ. Մայիս:

զուրը իր հարեւան երկրամասերի նկատմամբ ունի նաև ազգագիտական խոշոր նշանակութիւն:

Թուսական յեղափոխութեան ընթացքում մի քանի անգամ և մի քանի կողմից փորձեր են եղել սիրելու այդ լեոնաշխարհը: Առաջին անգամ անգլիական իմպերիալիզմի ներկայացուցիչները Անգլիոյ կառավարչացանկացան և դիմեցին ակտիւ քայլերի յանձնելու Զանգեզուրը և լեոնային Ղարաբաղը Ադրբեյջանին, բայց Զանգեզուրի զինւած զիւղացիութիւնը ընդդիմացաւ ամենամեծական կերպով:

Դրանից յետոյ Ադրբեյջանի նախնաւիսաները քչեցին իրենց բանակները դէպի Զանգեզուր և Ղարաբաղ և ամեն անգամ ջարդած նահանջեցին: 1919 թ. Ադրբեյջանի կողմից եղաւ վերջին փորձը, երբ 12 հազարնոց բանակով արշաւեցին Զանգեզուր, բայց մեր զինուած աշխատաւորութիւնը, հէնց Գորիսի պատերի տակ, ջարդեց նոցա: Երբ մի փառաւոր օր Ադրբեյջանը կարմեց և դարձաւ սովետական, այդ անուան տակ, և շահագործելով բոլշեւիկեան լոգունները, ռուսական կարմիր զօրամասեր ուղարկեցին դէպի Զանգեզուր, որոնց յաջողութեց տիրել և ժամանակաւորապէս տէր դառնալ Զանգեզուրի մի մասին, բայց կռիւը շարունակուում էր Ղափանի լեոնութեամբ, որը հետզհետէ ծաւալուեց նորից: Ժողովուրդը տէր ղարձաւ իր երկրի մեծ մասին և ապա 1920 թ. Նոյեմբերեան ժողովրդական ընդհանուր ապստամբութեան հետեւանքով եկւոր զօրամասերը դուրս քշեցին վերջնականապէս Զանգեզուրի սահմաններից: Ընկեր պատգամաւորներ, մեծամասնական զօրամասերի հինգամսեայ ներկայութիւնը Զանգեզուրում ո՛չ միայն ֆիզիքապէս բռնկացաւ Զանգեզուրի հայ աշխատաւորեան կամքի վրայ, նաեւ Զանգեզուրի հայ աշխատաւորեան կամքի վրայ, այլև բառիս իսկական իմաստով անտեսապէս և կուլտուրայէն քայքայեց ծայր աստիճան մեր գիւղացիութիւնը:

Եկւոր մեծամասնականների խոշոր խոստումները մնացին լոկ խօսքեր»...

Ահա՛ մի փոքրիկ քաղուածք այդ նիստերի երկուս-
տեք հաստատուած արձանագրութիւններից, որի մէջ ար-
ձանացած կը տեսնէք Տէր Մինասեանի հակաբոլշեակի կեց-
ւածքը նաեւ այդ օրերին:

Նրա՛ կարմիր բանակին վերադրած վայրագութիւն-
ները դարերի ձեռքն իսկ չպիտի կարողանայ քերել, սըր-
բել մեր պատմութեան էջերից:

Դատախազի իր դերը արդարօրէն կատարելուց յե-
տոյ, նա իմ կառավարութեան անունից հաշտութեան
նախապայմաններ է առաջարկել խորհրդային պատգամա-
ւորութեան, որոնց բնոյթի մասին ընթերցողը կարող է
զաղափար կազմել՝ աչքէ անցնելով Խ. Հայաստանի ժո-
ղովրդական կոմիտարների խորհրդի յայտարարութիւնը՝
ուղղւած Սիւնեաց իշխանութեան:

Ենթեալ բանակցութիւններից յետոյ, Կարինեանի
պատգամաւորութիւնը վերադարձաւ Երեւան՝ իր կառա-
վարութեան տանելով մեր կոնկրետ պահանջները:

Կարմիր պատուիրակութեան կողմից մեզ խոստաց-
ւած «չուտափոյթ պատասխան»ի փոխարէն, Մայիսի վեր-
ջերին Սիւնիք վերադարձաւ ինծիներ Սմբատ Մելիք
Ստեփանեանը, որին տարի առաջ, Խոտանանից նահանջե-
լիս, առեւանգել էր կարմիր զօրամասը:

Վերջինին տրւած էր հետեւեալ մանդատը՝ «Թուղ-
թըս ներկայացնող ինժ. Սմբատ Մելիք Ստեփանեանը Խ.
Հայաստանի Յեղկոմի համաձայնութեամբ մեկնում է
Զանգեզուր՝ լեռներում և զիւղերում թագնուած զիւղա-
ցիներին և քաղաքացիներին համոզելու, որ վերադառ-
նան իրենց տեղերը և զբաղեն խաղաղ աշխատանքով:

Առաջարկոււմ է բոլոր զինուորական և քաղաքացիա-
կան իշխանութեանց՝ արգելք չյարուցել քաղաքացի Ս.
Մելիք Ստեփանեանի ճամբին և ցոյց տալ նրան ամեն
տեսակ աջակցութիւն իր վրայ առած առաքելութիւնը ի
կատար ածելու համար:

Նախազան Խ. Հայաստանի զինուորա-յեղափոխա-

կան կոմիտէի՝ Ալ. Միսսնիկեան (Ալ. Մարտունի)
Այսաքին գործոց ժողկոմ՝ Մրաւեան:
1921. 14 Մայիս, Երեւան):

* *

Թող ընթերցողս զսպէ իր զգուանքը և կողք կողքի-
դնէ Կարինեանի պատուիրակութեան և Մելիք Ստեփան-
եանին տրուած մանդատները՝ կարմիր իշխանութեան
խարդախութեան չափը ճշտելու համար:

Առաջին պատուիրակութիւնը բաղմանդամ է: Նա-
եկած է ոչ-բուլշեակ միջնորդների հետ—Դաւիթ անանու-
ն և Աղօ—որպէսզի իրեն աւելի հաւատ ընծայուի:

Երկրորդը՝ միանձնեայ է, որին մեզ հասկանալի պատ-
ճառներով խորհրդ. իշխանութիւնը ազատած է Բաքուի
բանտէն, բերած է Երեւան և այնտեղից որոշ առաքե-
լութեամբ ուղարկած է Սիւնիք:

Առաջին պատուիրակութիւնը գործ ունէր մի ան-
կախ, խրախուռ ու յաղթական երկրի կառավարութեան հե-
տի բարեկամութիւնը կը փնտէր: Երկրորդը՝ եկած է
«համոզելու լեռներում թագնուածներին, որ վերադառնան
իրենց տեղերը»:

Կարմիր պատուիրակութիւնները ծնունդ կանչին
միեւնոյն նախադրելէն—Երեւանէն—Միսսնիկեանի կա-
ռավարութիւնէն: Իսկ Երեւանը մեզ կը ներկայանար եր-
կերեսանի Եանուսի դէմքով:

Որի՞ն հաւատար Լեռնահայաստանը:

Մայիս 12ին իմ և Երեւանի պատուիրակութիւննե-
րը, ծունկ ծնկի, բանակցած էին՝ սակարկելով Լեռնի
կամքը և Լեռնահայաստանի շահերը:

Մայիս 15ին, Կարինեանի պատուիրակութիւնը, մեր
պահանջները չալկած՝ վերադարձաւ Երեւան: Յիսկ Մայիս
14ին, Երեւանը, որ զեռ չգիտէր և չէր կարող գիտենալ,
թէ ինչո՞վ են վերջացած Սիւնիքի բանակցութիւնները—
որովհետեւ զեռ չէր լսել իր պատգամաւորներին— կստ-
բազրէր Մելիք Ստեփանեանի մանդատը, և նրան որոշ

«առաքելութեամբ» կուղարկէր Լեոնահայաստան:

Վերջինը, որպէս բնիկ Սիւնեցի, ծանօթանալով երկրի և ժողովրդի դրութեան հետ՝ «Հ.Ս.Ս.Հ.ի ժողովրդական կոմիսարներ խորհրդին» *) կը տեղեկագրէր՝

«Այստեղ ես տեսնում եմ ժողովուրդը, կառավարութիւն և զօրանքամաստարութիւն՝ միաբան:

Ամեն ինչ նորմալ է այստեղ:

Այստեղ չկան խաներ, բէգեր, կապիտալիստներ, բուրժուաներ, կուլակներ: Ձկայ այն ամենը, որ տկարացնում է ժողովրդի ռազմական թափն ու ոյժը: Ժողովուրդի տրամադրութիւնը կատարելապէս յեղափոխական է . . . Լեոն. ինժինէր՝ Ս. Մելիք Յսեփանեան, 1921, 3 Յունիս»:

* *

Այսպէս սկսուած՝ կը շարունակէին բանակցութիւնները: Եւ ժամանակ կ'սպասէին, թէ այս անգամ բոլշեւիկները կը յարգեն իրենց ստորագրութիւնը:

Սակայն, շատ շուտ պարզեց, որ մեր զորքը միայն Երեւանի կառավարութեան հետ չէ, այլ՝ նա՛ւ կարմիր բանակի, որը կը ղեկավարէր թաթար Սդրբէջանի կամբով:

Յարգելով մեր պահանջները՝ խորհրդային իշխանութիւնը ստորագրած կը լինէր կարմիր բանակի պարտութիւնը — ահա՛ թէ ինչու Երեւանը կուշացնէր իր պատասխանը:

Գիտէինք որ կարմիր բանակի զօրահրամանատարութիւնը մարտական ելք է փնտրում՝ իր գեներալ պաշտիւր փրկելու համար:

Մեզ համար զաղտնիք չէր և այն, որ Աւիս — Աթարբէգեան «ձախութեամբ հիւանդ» խմբակի ազդեցութիւնը Երեւանում դեռ զգալի է, որ ձախերի դասակարգային կատաղախար բուժելու սահմանաւ լեւինեան զոյգ նամակները չէին հասել իրենց նպատակին:

Մեզ ծանօթ էր նոյնպէս Միտսնիկեանի կառավար-

*) Պատճէնը՝ Լեոնահայաստանի կառավարութեան:

քութեան և ուսու XI կարմիր բանակի զօրանքամաստարութեան միջև զոյութիւն ունեցող ներքին անհամակամութիւնը:

Պէտք է հաստատագրել, որ այդ պարագան յաճախ մեծապէս դժարացրել էր թէ մեր և թէ Երեւանի զորքը:

Երեւանին յղած մեր պահանջների պատասխանին կըսպասէինք, երբ ստացեց Յեղիմի մէկ կոչը՝ ուղղւած Լեոնահայաստան ապաստանած արարատեան գաղթականութեան:

Այդ կոչից պարզեց, որ Հայաստանի կոմիսարների խորհուրդը մասնաւոր ղեկրեւով «ղաւաճան և թշնամի» է հռչակել Հայաստանից Զանգեզուր փախածներին, և կը սպսոնար «Նժդէի դրօշի տակ մնալու դէպքում» բանտարկել նրանց ֆրնտանիքներին և բռնագրաւել նրանց ստացուածքը:

Այլեւս պարզ էր, որ Հայաստանի Յեղիմը իր լանսալի բանակցութիւններով կը ձգէր ժամանակ շահել, եւ մի օր մեզ մղել անձնասուրբան առանց զիջումների:

Այդ կը պահանջէին կարմիր զէնքի պատիւը և թաթար Սդրբէջանի շահը:

Հաղարաւոր տարազիրներին՝ թավրիղից Երեւան դառնալուց յետոյ, այլեւս խ. իշխանութեան համար չէր կարող զաղտնիք մնալ, որ Լեոնահայաստանը տառապում է սովից և ռազմամթերքի պակասից:

Ծանօթ մեր այդ ծանր դրութեան՝ Երեւանը չէր թանաքար կը ձգձգէր մեզ տրուելիք պատասխանը:

Նա կուղէր — ժամանակ չհաշիւով — ազատուել Կ. բանակի համար անպատուաբեր՝ մեր պահանջները յարգելու հարկադրանքից:

Իսկ մենք դեռ չէինք դադարել զիտակցելու, թէ մեծապէս մեղանշած կը լինենք մեր ժողովուրդի ապագայի գէմ, եթէ չօգտւէինք Լեոնահայաստանի ձեռք բերած ռազմական հմայքից:

Լեոնահայութիւնը իր երկրի և ապագայի պաշտպա-

նութեան խորին մտահոգութեամբ անձնական վտանգը անդիտացաւ ե՛ւ անդամ:

Պէ՛տք էր, ամեն զնով պէտք էր յարգել տալ մեր պահանջները:

Դրա համար էլ, վերջին անգամ լինելով, Լեոնահայաստանը շարժման մէջ դրեց իր Դաւիթբէզեան վաշտերը:

Պէ՛տք էր զգաստացնել խ. իշխանութիւնը, պէ՛տք էր նրան զգացնել տալ, որ զոռ կռիւներում թրծւած լեոնահայութիւնը իր համար ստեղծւած ամենածանր դժութեան մէջ իսկ զիսէ զարկել ու յաղթել:

Եւ մէկ էլ, ու վերջին անգամ, զարկեց Սիւնիքը: Յունիս 15-16ին, Գնդեվազի մեր զօրամասերը խորտակեցին բուլղերիկեան ոյժերը:

Այդ նոյն օրերին, թշնամին՝ որ մեծ ոյժեր էր կենտրոնացրել Օրտուքատ ու Բարթաղ՝ Արաքսի հայկական ափը զբաւելու և այսպիսով մեզ Պարսկաստանից կարելու ցանկութեամբ—անցաւ յարձակման՝ Արեւիքի դէմ:

Իմ ոյժերը ջարդեցին թշնամուն ե՛ւ այդ ճակատներէ վրայ:

Կարմիրները ռազմազործողութիւններ սկսեցին և Զաբուղի ուղղութեամբ՝ բուն Զանգեզուրի դէմ:

Յունիս 18ին, թշնամու Որոտանի ափին կենտրոնացած ոյժերը ցրելու նպատակով, մի թեթեւ զօրամասով մասյ Բարգիւշատ, քուր յանկարծակիի եկած թրքութիւնը աղ ու հացով դիմաւորեց մեզ և նպատակութիւն յայտնեց:

Այսպէս, իմ ոյժերը յաղթեցին բոլոր ճակատների վրայ, վերցնելով հազարի չափ զերիներ, մի քանի լեոնային թնդանօթներ, ռազմավորեք և այլ կարգի աւար: Յնձո՛ւմ է Լեոնահայութիւնը:

Գործիւ՛ր տօնում է հայ զէնքի նոր յաղթանակը:

Կառավարութիւնը շնորհաւորում է մեզ— «Սպարապետ Նժդեհին — Հայաստանի կառավարութիւնը լսելով

Ձեր կազմակերպած, Ձեր հոգով սնւած և Ձեր գաղափարներով ոգեւորուած քաջարի արեւմտեան բանակի Վայոց Ձորում տարած մեծ յաղթութեան մասին՝ պարտք է համարում յայտնել Ձեզ շնորհակալութիւն, և այլն»*)

Մեր այդ նոր յաջողութեան առթիւ Խ. Հայաստանը ահազանգ է հնչեցնում:

Նրա թերթերն ու թռուցիկները անգոր կատաղութեան փրփուր ու ցեխ են ժայթքում:

Նա «կարմիր զօրքերի օղակ»ով, «երկաթէ բռնուցեք»ով սպառնում է վերստին Երեւանում գործի դնել կարմիր տապարը:

Ահա՛ թէ ինչպէս է արտայայտւում մեր նոր յաղթանակի մասին «խորհրդային Հայաստան»ը**)

«Ստոր և զազրելի նենգութեամբ դաշնակցական մառգերիստները յարձակել են մեր սահմանապահ զիւղերի և պահակների վրայ, և ներս են խուժել Դարալազեաղ:

Հայաստանի կառավարութիւնը, ժողովրդական կոմիսարներին խորհուրդը ամեն բան արել է իր կողմից՝ խաղաղ կերպով զաղարեցնելու քաղաքացիական կռիւը: Նրա ուղարկած զելեգացիային Զանգեզուրի դաշնակցականները առաջին անգամ կերակրել են ընդհանուր խօսքերով»:

Խղճալի՛ արդարացում:

Մենք Կարինեանին ճամբու էինք դրել ամենակոնկրետ պահանջներով, որոնք սակայն, Լեոնեան ալիսի միայն ոյժով, Երեւանում դարձել էին «ընդհանուր խօսքեր»:

Իր դաւամտութեան մէջ բռնած ու արդարօրէն ծեծւած թշնամին հայոյելով, դէպքերը խեղաթիւրելով և սպառնալով հանդերձ՝ սկսած էր զգաստութեան նշաններ

*) Ի դիմաց վարչապետի՝ Ս. Մելիք Նուլեան:

**) 1921, Յունիվ. 19 № 106

ցոյց տալ: Որպէս հետեւանք մեր յաղթական ռազմագործողութեանց՝ նա կաճապարէր Գորիս և Թավրիզ հասցնել իր ուշացած պատասխանը:

Իր պաշտօնական օրդանի*) առաջին էջի վրայ կը կարդայինք՝ «Կեցցէ Խ. Հայաստանը և նրա անբաժան մաս աշխատաւոր Զանգեզուրը»:

Զոյգ դէկլարացեաներով—մէկը թւագրւած 12 Յունիս, միւսը՝ 13 Յունիս—խորհրդային իշխանութիւնը Լեռնային Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կը յայտարարէր կցւած Հայաստանին:

Մեր սկսած ռազմագործողութիւններէից չորս օր անցած՝ Յրեւանի Յեղկոմբ Ատրպատականի թեմական առաջնորդ արքեպիսկոպոսն Մելիք Թանգեանին կուղարկէ ծանօթ երկու յայտարարութիւնները, որոնց հիման վրայ վերջինը կը յղէ «ժողովրդական կոմիսարներ Նախագահ քաղաքացի Միսանիկեանին, պատճէն՝ սպարապետ Նժդէհին» հետեւեալ հեռագիրը՝ «Անալով կոմիսարներէի խորհուրդի 1921, Յունիս 13, հրահարակած ղեկարացիան Զանգեզուրի մասին, վրացեանի համաձայնութեամբ սուրհանդակ ուղարկեցինք Նժդէհի մօտ, պատերազմական գործողութիւնները դադարեցնելու եւ հաշտութեան բանակցութիւններ ըսկսելու առաջարկութեամբ: Մրա հետ միասին այդ հարցի առթիւ Գրիգոր Վարդանեանին յանձնեցի իմ գրաւոր առաջարկութիւնը Ձեզ՝ Ներսէս, Թաւրիզ, 1 Յուլիս, 1921»:

Ահա՛ պատմական երկու կարմիր փաստաթուղթերը, որոնք պարունակում են խորհրդային իշխանութեան կողմից մեզ տրւած զիջումները. —

1. — «Աղբրէջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութեան Յեղկոմբի ղեկարացիայի և Հայաստանի ու Աղբրէջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութիւնների կառավարութիւնների մէջ եղած համաձայնութեան հիման վրայ, յայտարարուում է, որ Լեռնա-

*) «Խորհրդային Հայաստան» թիւ 106:

յին Ղարաբաղն այժմեանից կազմում է Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութեան անբաժան մասը:

Հ.Ս.Խ.Հ. Ժողկոմների խորհրդի նախագահ՝ Ա. Միսանիկեան (Սլ.Մարտունի) քարտուղար՝ Մ. Ղարաբէկեան
1921 թ. Յունիս 12 Յրեւան

2. — «Հ.Ս.Խ.Հ. Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի յայտարարութիւնը Զանգեզուրի իշխանութեան.

Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութեան կառավարութիւնը սոյն գրութեամբ նորից ղիմում է Ձեզ և առաջարկում Զանգեզուրում ապաստանած բոլոր ըմբոստ տարրերին վերջ տալ ապստամբութեանը խաղաղ կերպով և հպատակել երկրի միակ օրինական իշխանութեանը— խորհրդային Հայաստանի կառավարութեանը: Խորհրդային Հայաստանը — հայ բանւորների և զիւղացիների, համայն հայ աշխատաւորութեան իշխանութիւնն է: Եւ որպէս այդպիսին, նա գործադրել է և կը գործադրէ բոլոր ֆանքերը մշակելու այն կենսածեւր, որն աւելի հարագատ և մօտ է ժողովրդի պահանջներին և տեղական պայմաններին:

Նկատի առնելով Զանգեզուրի զիւղացիութեան առանձին կարիքները, Խ. Հայաստանի կառավարութիւնը կարեւոր է համարում յայտարարել, որ նա իր կողմից հնարաւորութիւն է տալիս Զանգեզուրի աշխատաւորութեանը մշակել ուրոյն համայնական կենցաղ: Զանգեզուրի բոլոր բնակչութիւնը պէտք է ունենայ իր տեղական մարմինները, իր առանձին կենսածեւր:

Սակայն այդպէս լինելով հանդերձ՝ Զանգեզուրը պիտի կազմէ Խ. Հայաստանի անքակտելի մասնիկը: Նա պիտի կապւած լինի ամենատեսրտ կերպով բանւորա-զիւղացիական իր հայրենիքի հետ: Այդ կապը պիտի ամրացըցիկան իր հայրենիքի հետ: Սոյն հնարանեն իրենք Զանգեզուրի զիւղացիները, որոնց հնարաւորութիւն կը տրւի ձեռնարկել ինքնապաշտպանութեան

և լեռնավայրի ամրացման համար բոլոր անհրաժեշտ միջոցները:

Հ.Ս.Խ.Հ. կառավարութիւնը այժմեանից յայտարարում է, որ Ձանգեղուքում ամենալայն չափով կը կիրառուի ընդհանուր զինավարժութեան սկզբունքը: որի համաձայն երկրի ամեն մի քաղաքացի պիտի դառնայ իր տեղավայրի զոյսութիւնը պաշտպանող ազդակաւ ոյժ:

Բայց պաշտպանելով այդ սկզբունքը, Հայաստանի խորհրդային կառավարութիւնը չի կարող թոյլատրել իր տերրիտորիայի սահմաններում օտար զօրամասերի կազմակերպութիւնը: Ձանգեղուքում զործող այժմեան զօրամասերը պիտի ենթարկեն մեր ընդհանուր հրամանատարութեանը: Եւ նրանք ձուլւելով մեր զօրքի հետ պիտի կազմեն Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութեան կարմիր զօրաբանակի անբաժան մասը:

Միաժամանակ Ձանգեղուքում կը զործադրուի ամենայն վճռականութեամբ ընդհանուր քաղաքական ներման այն դեկրետը, որ հրատարակուել է Հայաստանում:

Խորհրդային կառավարութեան դէմ կուող բոլոր զործիչները ոչ միայն ազատ կը լինեն որեւէ հալածանքից, այլ և կարող են անարգել մնալ Ձանգեղուքում: Ոչ ոք դրանցից չի աքսորուի երկրի սահմաններից այն չափով, որչափ նրա աշխատանքը չի ուղղուի Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան դէմ:

Ելնելով այդ հիմնականից, իս. կառավարութիւնը համապատասխան ձևով է լուծում նաև քաղաքական կուսակցութիւնների և մամուլի ազատութեան խնդիրը: Բոլոր քաղաքական այն հոսանքները, որոնք կը կարեն վերջնականապէս իրենց կապը միջազգային իմպերիալիզմի հետ, բոլոր այն կազմակերպութիւնները, որոնք կը պաշտպանեն խորհրդային գիծը, իրաւունք կունենան միանգամայն ապաստօրէն զործել Հայաստանում: Այդ հոսանքները կունենան թէ՛ իրենց առանձին կազմակերպութիւնները և թէ՛ ազատ մամուլը: Ինչ վերաբերում է

Ձանգեղուքի աւերած վայրերին, և լքած գիւղերի բնակիչներին, Հայաստանի իս. կառավարութիւնը գտնում է, որ Ձանգեղուքից հեռացած նախկին բնակչութեան վերադարձը չպիտի կատարուի հակառակ տեղացի աշխատաւորութեան ցանկութեան:

Ձանգեղուքում ապրող հայ գիւղացիութիւնը կարող է ապահով լինել, որ նրանցից չի խլւի ոչ մի հողավայր:

Ի լրումն չեղաւած կէտերի՝ Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը յայտնում է, որ ներկայումս համայն կովկասում հաստատուած է ամուր և անպարտելի խորհրդային իշխանութիւն: Հայաստանը միացած է եղբայրական կապերով հարեւան պետութիւնների՝ Խորհրդային Վրաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի հետ: Լեռնային Ղարաբաղը վերջին համաձայնութեամբ Հայաստանի խորհրդային կառավարութեան կողմից յայտարարուած է Հայաստանի անբաժան մասը:

Չկայ այլևս բացի Ձանգեղուքից որեւէ վայր, որ հակառակ լինէր բանւորա գիւղացիական իշխանութեանը: Նոյնիսկ Շարուր—Նախիջևանը՝ այն յրջանը, որն իր աւտօնօմ զոյսութեան պատճառաւ ստեղծել է աւելորդ և անտեղի տարակուսանքներ, կիրառել է լիովին խորհրդային սկզբունքը: Դա—խորհրդային մի վայր է և որպէս այդպիսին նա հարազատ եղբայրն է Խորհրդային Հայաստանի, և ոչ մի վտանգ Խորհրդային Նախիջևանի կողմից չի կարող սպառնալ հայ գիւղացիութեանը: Այդ գիտակցում է և վերջինը, որն այժմ երկար շարաններով վերադառնում է իր վայրերը և տեղական իշխանութեան աջակցութեամբ վերահաստատուում է իր հին բնակավայրերում:

Այդպիսի պայմաններում՝ երբ ամենուրեք հաստատուել է հզօրաւոր խոր. իշխանութիւնը, երբ Խորհրդային Հայաստանը իմբել է իր շարքը հայաբնակ խոշոր վայրերը և դառել է իրական հայրենիք համայն հայ ժողովրդի համար, երբ իմպերիալիստներից և հին բռնապետ-

ներից ազատագրւած հայ աշխատաւորութիւնը ունի իբր սոցիալիստական պիտութիւնը, ուր տիրում է հայ լեզուն, Զանգեզուրի աստամբուլութիւնը և նրա մեկուսացումը խանգարում է մեր հայրենիքի խաղաղ շինարարութեան զործին և նրա բոլոր հատաձևերի վերջնական միացման:

Ուստի Հ.Ս.Ֆ. Հանրապետութեան ժողովրդական կոմիտայի խորհուրդը այլևս չի կարող հաշտել հին դրութեան հետ և առաջարկում է Զեզ անյապաղ տալ պարզ պատասխան այս պաշտօնական դիմումին:

Հ.Ս.Ֆ.Հ. Ժողկոմխոր. նախագահ՝ Միսանիկեան (Ալ. Մարտունի)

Ժողովր. կոմիտ. խորհրդի անդամներ Պ. Մակինցեան, Ա. Բէկզատեան, Ս. Սրապինսեան (Լուկաշին), Ա. Կարինեան

Քարտուղար՝ Միք. Ղարաբէկեան

13 Յունիս 1921 թ. Երեւան»

Ընթերցողը կարգաց զայդ փաստաթղթերը:

Այժմ կուզէի, որ նա որպէս մարդ, մասնաւորապէս որպէս հայ մարդ, բաղդատութեան զնէր այդ կարմիր պաշտօնազրկը հայոց աշխարհի մերօրեայ սեւ իրականութեան հետ:

Ճշմարիտ հայը կարող է տարակուսել, որ վաղեմի հայ պատմագիրը, իր ձեռքին ունենալով այդ փաստաթուղթերից մէկն ու մէկը, Եղիշէի սրբազան զայրոյթով դատու դատաստանի պիտի նստի խորհրդային կոչւում իշխանութեան հետ, և տայ հետեւեալ դատաւճիռը — «Նըբանց անունը կարմիր եր. գործերը՝ սեւ. բող յաւեհ անիծւած լինեն նրանց»:

Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող կարմիր դրութիւնը վաղուց է մոխրացել, հէնց իր գրւած ու կնքւած օրը:

Մեր այդ երկրամասը, որպէս քաղաքական կաշառի և պրոպագանդի միջոց, վայրկեանի ռազմավիճակի թելադրանքով, փոխն ի փոխն, խոստացւած և սրւած է եղել թէ մեզ և թէ թաթարներին:

Այդ իսկ պատճառով, մեր օրով նա սենէր, մի տեսակ, երկուէր վիճակ:

Այսօր, սակայն, նա մնում է դատւած Հայաստանի մայր տերիտորիայից:

Մի անմարդկային, մի դաժան անարդարութեամբ խեղաբար Մոսկուան կտրեց իր մօրից Հայաստանի քաջաբաշտ որդու կարօտավառ հայեացքը, և դա չղթայեց Ազրբէյջանին:

«Դու ինքնավար ես», ասացին Ղարաբաղցուն, բայց նրան զլացան Հայաստանին միանալու ազատութիւնը:

Թաթարաւիրական հաշիւներով՝ մեր այդ ամենաարժէքաւոր երկրամասը դրեց այնպիսի գրութեան մէջ, որ Հայաստանը կարիքի դէպքում չկարողանայ ռազմագիտօրէն օգտուել նրանցից, և որ Ազրբէյջանը՝ զբաւեւով Ղարաբաղը, միշտ էլ վտանգած լինի ոչ թէ միայն Սիւնիքը, այլևս ողջ Հայաստանը:

Այո՛, Ղարաբաղի օրւայ դրութիւնը աւելի նպաստաւոր է թաթար Բաքուի, քան Երեւանի համար:

Այդպէս ուզեց Մոսկուան և այդպէս էլ եղաւ:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ դեկլարացեային՝ պէտք է ասել, որ դա ժամանակին քաղաքականապէս լիարժէք բաւարարէր մեզ:

Մենք, մի ամբողջ տարի, կարմիր բանակին ուղղած մեր ամեն մի հարւածի հետ կրկնած էինք՝ Սիւնիքը պիտի կցւի Հայաստանին:

խորհրդային իշխանութիւնը այժմ դեկլարավ կը պատասխանէր՝ «Սիւնիքը կցւում է Հայաստանին»:

Մենք պահանջել էինք՝ «Լեռնահայաստանը չէ զի նախափուլում, այլ ստանում է զէնքի ու ռազմավարութիւնից»: Այժմ մեզ նոր պաշար Հայաստանի կառավարութիւնից՝ «Հնարաւորութիւն կը տրւի ձեռնարկել ինքնապաշտպանութեան և Լեռնավայրի ամրացման համար բոլոր անհրաժեշտ միջոցները»:

Մեր պահանջին՝ Լեռնահայաստանում կարմիր բա-

նակ չի կազմակերպուում, այլ ընդունուում է ընդհ. գին-
ման միլիցիան սխտեմը» — Նրանք կը պատասխանէին՝ —
«Ձանգեղուորում ամենալայն չափով կը կիրառուի ընդհա-
նուր զինավարժութեան սկզբունքը, որի համաձայն եր-
կրի ամեն մի քաղաքացի պիտի դառնայ իր տեղավայրի
զոյութիւնը սլաշտպանող սյո»:

Մենք՝ Լեռնահայաստանի գիւղացիութեան սակաւա-
հոգութեան պատճառով կը մերժէինք թաթար փախստա-
կանների վերադարձը, և խորհրդ. իշխանութիւնը կար-
ձազանքէր՝ «ինչ վերաբերուում է Ձանգեղուորի տւերած
վայրերին և լքած հողերի բնակիչներին, Հ. խ. կառա-
վարութիւնը դտնում է որ Ձանգեղուորից հեռացած նախ-
կին բնակչութեան վերադարձը չպիտի կատարուի»:

Մենք կուզէինք՝ «մամուլի, խօսքի և ժողովների
ազատութիւն»:

Եւ ժողովրդական կոմիտարների վեց ստորազորու-
թեամբ օժտած ղեկընտով մեզ կը արւէր «իրաւունք» մի-
անգամայն ազատօրէն գործել Հայաստանում. ունենալ
առանձին կազմակերպութիւններ և թէ ազատ մամուլ»:

Խ. Հ. կառավարութիւնը, նկատի առնելով Ձանգե-
ղուորի գիւղացիութեան առանձին կարիքները՝ հնարաւո-
րութիւն է տալիս Ձանգեղուորի աշխատաւորութեան մը-
շակել ուրոյն համայնական կենցաղ:

Ձանգեղուորի բոլոր բնակչութիւնը պէտք է ունենայ
իր տեղական մարմինները, իր առանձին կենսաձեւը՝ որ
աւելի հարազատ և մօտ է ժողովրդի պահանջներին և տե-
ղական պայմաններին»:

Իր երկրորդ ղեկընտի մէջ՝ խոր. իշխանութիւնը չօ-
չափած է նաեւ Շարուր—Նախիջևանի ինդիւրը, «Դա խոր-
հրդային վայր է, և որպէս այդպիսին—կը փութար հան-
գստացնել մեզ կարմիր իշխանութիւնը— նա հարազատ
եղբայրն է Խ. Հայաստանի»:

Հայաստանի դռների մօտ նստած՝ Քեմալական ա-
ւանպոստը հանդիսացող Նախիջևանը իր հայրենիքի եղ-

բայրը համարել կարող է ապագային, ներկայապաշտ,
անցեղանոց կառավարութիւնը միայն: Վայրկեանի քա-
ղաքականութիւն վարող կառավարութիւնը իրեն պար-
տական է զգում, միտք և բազուկ յոգնեցնել իր ղեկա-
վարութեան յանձնւած երկրի և ժողովրդի պաշտպանու-
թեան պրոբլեմի վրայ:

Հարաբաղը թողնելով կղզիացած՝ առանց օրգանական
կապի Հայաստանի հետ՝ Մոսկուան մեծապէս կը տկարա-
ցնէ Հայաստանի ինքնապաշտպանելու կարելիութիւն-
ները:

Իսկ մեր երկրի տերիտորիալ մարմինէն կտրելով
Նախիջևան—Շարուրը և յանձնելով Ադրբեյջանին՝ նա
գիտակցօրէն Հայաստանը դրած էր ռազմագիտօրէն զինա-
թափ վիճակի մէջ, թրքօթար կրակների միջև:

Հայ բուլշեւիկներն էլ մեզ պէս զիտէին, որ Հայաս-
տանի համար աւելի մեծ և մահացու վտանգ գոյութիւն
չունի քան Նախիջևանը:

Միասնիկեանի կառավարութիւնը իր անգօրութիւ-
նը ու դաւաճանութիւնը արդարացնելու մօտք կը ճգնէր
միամտացնել մեզ— «Եւ ոչ մի վտանգ Խորհրդային Նա-
խիջևանի կողմից չի կարող սպառնալ հայ գիւղացիու-
թեան»:

Երկրորդ ղեկընտացիան պարունակում է մի այլ
խոստում:

Մեր վերջին զարկէն զգատացած՝ Հ. ժող. կոմիտար-
ների խորհուրդը առատութեան եղջիւր կը դառարկէր
մեր ապստամբ գլխին: Մեզ արւած քաղաքական բաւա-
րարութիւնը կատարեալ դարձնելու միտումով, նա դի-
ւանագիտական նրբութեամբ չօչափած է անգամ հայկա-
կան խնդիրը, մեզ խոստանալով հետեւեալ քաղաքական
կանխօյթը— «Մեր հայրենիքի բոլոր հատւածների վերջ-
նական միացումը»...

Տեսնում էք, նա մեզ տալիս էր աւելին, քան ու-
զել էինք, քան կըսպասէինք:

Այլեւս բաւարարւած էր Լեոնաճայութեան ու իր առաջնորդի մեծ, այլ արդար փառասիրութիւնը:

Ի դուր չէր գործել հայ զէնքը:

Արդիւնաւորւած էին մեր երկամեայ ռազմական ճիւղերը:

Այժմ մի նոր ղեկրեալ չեղեալ կը յայտարարէր՝ տարի առաջ, Մոսկուայի ներկայացուցիչ Լեգրանի և Հայաստանի միջեւ կնքւած չարաբաստիկ պայմանագիրը, որի զօրութեամբ Սիւնեաց աշխարհը թողնւած էր Ադրբէյջանին:

Փաղաքական այդ ակտից յետոյ, իր մայր երկրին միացած մեր յաղթական երկրամասը, մի ծանր հարկադրանքի տակ, խորհրդային իշխանութեան առջեւ պիտի բանար իր դռները:

Է՛լ անելիք չունէի ես:

Ինձ կը մնար ժողովրդին յայտնել, թէ կը վերադառնամ — եթէ Ադրբէյջանը փորձեց իր թաթը երկարել դէպի Սիւնիք — և բաժանւել հայրենի լեռներից...

VIII

Տարիներ են անցել:

Խորհրդային իշխանութիւնը վաւորէն դրժած է — Սիւնիքի կցումէն դատ — իր բոլոր հանդիսաւոր յանձնառութիւնները:

Նա թքած է այն կնիքի վրայ, որով 1921, Յունիս 12ին, վաւերացրեց իր զոյղ յայտարարութիւնները՝ Ղաւբաբղի և Սիւնիքի մասին:

Հաւատարիմ իր ղիւային բնութեան՝ նա չատ չուտ հաստատեց, որ դիտէ ստել, խաբել անդամ ղեկրեալներով:

Նա դեռ այսօր էլ «Նեո է՝ չար և կործանիչ»:

Այդ իսկ պատճառով, դեռ այսօր էլ մեր չեղայտ չարչար հայրենիքում, ինչպէս մէկուկէս տասնամեակ առաջ, «ձախութեամբ հիւանդ» տարրերի վայրագութիւնըն է իշխում:

Ի՛նչ եմ ասում:

Մեր ժողովրդի վիճակն այսօր աւելի ծանր է, աւելի անմխիթար:

Այսօր մեր ժողովրդին արդիւնած է աշուղ Զիւանիի «Ձախորդ օրերը» իսկ երգել:

Այսօր — պիտի ասէր Աբովեանը — «Հող ունենք խլած, կեանք ունինք մեռած»:

Երէկ այնտեղ, երկրում ազատ էր զոնէ համայնավար հայը:

Իսկ այսօր, մեծ վրացու, աւելի ճիշտը՝ վրացի եռապետութեան քմահաճոյքով, Հայաստանում իրենց զբլիի տէրը չեն անդամ համայնավարները:

Այժմ այնտեղ փչում են «ղաւանական» այլ հովեր: Նոր ժամանակները նոր, հեթանոս պահանջներ դրին Երեւանին:

Բաւական չե՝ հիւսիսից սաստեցին նրան — բաւական չե համայնավար լինել, պէտք լինել նա՛խ Ասալինապետ:

Եւ այժմ քաղաքականապէս դարնւած մեր հայրենիքում ասիական ժանտախտի վարակչութեամբ տիրում է Սաալինախաւը:

Այժմ այնտեղ մարդիկ հարկադրւած՝ մրցում են սաալինապաշտութեան մէջ:

Վա՛յ նրան, ով թերացաւ՝ օրեկան եօթն անգամ, մոտոտւմանի մոլեռանդութեամբ նամազի նստել Սաալինի պատկերի առջեւ:

Վա՛յ նրանց, որոնք չգիտեն ուղտի պէս ծունկ ծռել նա՛ե կարծր ցարի կովկասեան փոխարքայի — Բերիայի առջեւ:

Վա՛յ Հայաստանին, եթէ յանդգնեց երազել իր Ղաւբաբղի, Ախալքալաքի և Նախիջեւանի մասին, կամ արբ-

տունը բարձրացնել Ստալինի կողմից եօթնիցս բարերար-
ւած Վրաստանի համար միայն հռւմ նիւթեր արտադրող
Աֆրիկեան դաղւթի դեր կատարելու դատապարտւած իր
դառն բախտի դէմ:

Վա՛յ այդ բոլոր դէպքերում, և մա՛հ այն բոլորին,
որոնք կը փորձեն իրենց կարմիր տիրոջ յիշեցնել, կէս
մոռացւած հայոց երկրի և ժողովրդի մասին:

Մեր ժողովրդին տւած չէ իր ապագայի մասին մտա-
ծելու, մտահոգելու եւ խոռովելու իրաւունք:

Փաստեմք, նրան արգիլւած է ինքնապատշաճութեան
իրաւունքը:

Դժոխագրի բուշելիկի, վրացու և թաթարի համար
հանդուրժելի է միայն անզօր, անտէր և անապագայ Հա-
յաստանը:

Սհա՛ թէ ինչու, ժամանակին, թրքացեղ Լենինի հա-
ձուլեամբ մեր երկրի ռազմագիտական բոլոր բանալիներ-
ը յանձնեցին օտար զոնապանները:

Վերջերս երկրի հայութեան — փա՛ռք իրեն — լուռ
խռովքը, իմանջեանի միջոցաւ, փորձեց խորհրդային նոր
սահմանադրութեան ներկայից պահանջել այդ բանալիներ-
ը, և չեղիստի զնդակներն եղան իրեն պատասխան:

Եւ լա՛ւ է, որ այդպէս եղաւ:

Յաճախ, ժողովրդներին խորապէս ցնցելու, նը-
րանց մահաքունը փարատելու, նրանց մտածողութիւնը
յեղափոխելու համար՝ սիրտ պայթեցնող դրամաներ են
պէտք:

Իմանջեանի արիւնոտ ողբերգութիւնն էր պէտք, որ-
պէսզի կարմիր հայն իսկ համոզւէր, թէ Մոսկուայի հա-
մար հայութիւնը այնքան արհամարհելի է որ իր ձախա-
տաղիքը ամենաթեթեւ չափով իսկ չէ չօշտփում Ստալին-
եան նոր սահմանադրութիւնը:

Ընդվզեց իմանջեանի մարդկային — ինչո՞ւ չասել նա՛ և
հայկական — արժանապատուութիւնը:

Եւ լա՛ւ է — փա՛ռք ձախատաղբին — որ այդ այդպէս
եղաւ:

Զհաւատա՞նք, որ Հայաստանի առաջին համայնավա-
րի մահառիթ զայրոյթը մոխրացրեց հայ մեծամասնակա-
նութիւնը քաղաքական ու գաղափարաբանական կուրու-
թեան մէջ պահող լենինեան աչքակալները:

Իմանջեանը իր արիւնով քաւեց իր հակազդային մեղ-
քը, իր բուշելիկութիւնը:

Եւ երկրի հայութիւնը, որ այնքան կատէր կռիւ-
սի միահեծան քարտուղարին, վերջինի թաղման՝ հակա-
ռակ իշխանութեան կողմից ցոյց արւած շնական վերա-
բերմունքին և անխօս արգելքին, մահաակցեց բազմահա-
զար զանգւածով:

Այդ օրը իշխանութիւն և ժողովուրդ իրար աչքի
մէջ նայեցին և զգացին, որ օտա՛ր, մահացուօրէն օտար
են իրար:

Նա՛, որ մինչեւ իր զղջումը Մոսկուային էր, իր
մահէն յետոյ դարձաւ Հայաստանին, դարձաւ իր ժողո-
վուրդի մարդը, և համարեց կարմիր իշխանութեան թըշ-
նամի:

Նա որ տարիներ շարունակ մահու և կենաց գուպար
էր վարել մեր դէմ — նրա՛նց դէմ, որոնք ժամանակին ի-
րենց արիւնով Սիւնիքի, Ղարաբաղի և Նախիջեւանի դա-
տըն էին պաշտպանել, տարիներ լեռոյ, ի պաշտպանու-
թիւն մեր այդ միեւնոյն երկրամասերի պիտի ծառանար
Մոսկուայի դէմ և մեռնէր մեր սրբազան դատի համար:

Այսպէս, Կրեմլի Հայաստանեան ամենազօր մարդ-
պանը արնոտ զղջումի ձամբով վերադարձաւ իր երկրին,
իր ցեղին:

Մնացին իր երէկւայ ծառաները — կարմիր իշխանու-
թեան անհոգի գործակալները, գործիքները — Տէր Մինաս-
եանները:

Զհաւատա՞նք, որ այդ վերջինները — թէկուզ իմա՛ն-
ջեանի երկարամեայ տիրառէր ու ծառայական ընթացքը

կրկնելով՝ մի օր — վաղ թէ ուշ — պիտի բռնեն զղջումի ճախրան:

Այս՝ պիտի վերադառնան բոլորը, եթէ ցեղօրէն և մարդկօրէն մեռած չեն:

Պիտի վերադառնան բոլոր ուրացողներն ու մարտաւանդները, եթէ մեր ցեղի հոգիէն ու մարմինէն են:

Պիտի վերադառնան դէպի իրենց արդար ու մեծահոգի ցեղը, որի համար նահատակի, հեռուի եւ սուրբի չափ սիրելի է նա՛եւ զղջացեալ ուրացողը:

Պիտի՝ վերադառնան բոլորը — Հայոց պատմութիւնը սպասում է նրանց:

Պիտի՝ վերադառնան — Խանջեանի արի՛ւնք վկայ:

—

Այս վաւերագրութիւնը լսյս է տեսնում ոչ թէ pro domo sua, ոչ թէ պաշտպանելու, այլ պաշտպանելու համար Լեռնահայութեան մեծափառ մի դարձը — նրա նորագոյն գոյամարտի արժէքը:

Արդար հպարտանքով եմ խօսում այդ գոյամարտի մասին ոչ թէ նրա համար, որ ես եմ վարել դա, այլ՝ որովհետեւ Հայք, հայն է յաղթանակած այդ գոռ գոյամարտում:

Գ. Տէր Մինասեանն էլ փրկութիւնը թրքօ-բուլղերից մտապարից կպարտէ ինձ:

Տեսնուած չէ որ փրկիչը պաշտպանի փրկածի դէմ, որքան էլ այդ վերջինի տպերախտութիւնը մարդկօրէն ընդզգեցուցիչ լինի:

Որպէս իմ ժողովրդի անուան և նրա զէնքի պատուին նախանձախնդիր զօրական՝ պարտականութիւն համարեցի պատուել դիմակն այն թշուառականների, որոնք իրենց հոգեւոր կուրուսթեան բերումով, հայոց պատմութեան մէջ միայն «պարտութիւններն ու գաղթեր» են տեսնում:

Ամեն ազէս դաւաճան չէ, բայց ամեն դաւաճանող միաժամանակ ե՛ւ ազէս է, որոտ՛վ ազէս:

Այդպիսին է Գ. Տէր Մինասեանը, որին տրւած չէ հասկանալ, որ հարազատ ժողովրդի վարած ազատագրական կռիւներն արժէքը կտակածի տակ դնել, նրանք արկածախնդրութիւն համարել, նշանակում է հարուածել իր ժողովրդի ազգային ինքնազգացողութիւնը. նշանակում է՝ իր ժողովուրդին մղել սեփական ոյժերի ստորագնահատման, ինքնանուստացման և աղետալի պարտադականութեան. իսկ դա նշանակում է վառանգել իր ժողովրդի ղոյութիւնը, ապագան:

Բոլոր ժամանակների Գեղէնները՝ իրենց ուրացումն ու դատաւթութիւնը արդարացնելու նպատակով, իրենց ժողովրդի վարած անգամ հերոսական կռիւները յայտարարած են «արկածախնդրութիւն» առանց հասկանալու որ հէնց կողմերի անհաւասարութիւնից է ծնունդ առնում պատերազմը:

Վատերը չեն հասկանում, որ եթէ անհաւասար ոյժերի միջև տեղի ունեցած ամէն կռիւ համարէր արկածախնդրութիւն՝ թւապէս տկարի հաշին, որ եթէ թւապէս տկարին զլծակէր յանդգնելու, հակահարուածելու իրաւունքը — այն ժամանակ կմեռնէր արիութիւնը. է՛լ Աւարայրներ ու Վարդաններ չէինք ունենայ. է՛լ հերոսներ ու հերոսականներ չէին ստեղծւի. զոհն ու զոհաբերութիւնը կկորցնէին իրենց անունն ու վեհութիւնը. Հայրենիքն՝ իր պաշտպանը, արդարութիւնը՝ իր ախոյեանը, իրօւունքն՝ իր աէրը, այն ժամանակ աշխարհը կկորցնէր այն ամենը, ոտ հերոսական է ու վսեմ մարդկային ցեղերի պատմութեան մէջ — այն սրբազանը որով սնոււմ է և դատաւարակում մարդկային հոգին:

Պատմութեան նպատակը՝ սորուկների — ժողովուրդ թէ անհատ — ղոյութեան տեւականացնելը չէ, այլ նրանց ազատագրումը արիւնալի ընդզգումների ճամբով:

Զօրաւարի հեռ չափելու դեղեցկութիւնէն երբէք զւերկ եղած չէ մարդկութիւնը:

Մասնաւորապէս մեր դարում, մեր օրերում չկա՛յ աւելի մեծ առաքինութիւն, քան յանդգնելու, զօրաւորին հակահարձակելու, բռնացողին զարկելու, ինքնապաշտպանելու վճռականութիւնը:

Սրբազան է ինքնապաշտպանողական ամեն գոյութարտ: Այդպիսի՛ն էր իմ վարածը Սիւնեաց աշխարհում: Երկու տարի տեւող կռիւների առաջին շրջանում պէ՛տք էր թրքո-թաթար վտանգից փրկել Սիւնիքի հայութիւնը:

Երկրորդ շրջանում — ինքնավար Սիւնիքի օրով — պէ՛տք էր մահացու անդամահատութիւնից փրկել Հայաստանը՝ Մոսկուայի կողմից Ադրբեյջանին տրուած Սիւնեաց երկիրը:

Երրորդ շրջանում — Լեռնահայաստանի օրով — պէ՛տք էր հոգեբանօրէն հրահրել և ռազմագիտօրէն կարելի դարցնել Հայաստանի փեարւարեան ապստամբութիւնը, ապա փրկութեան կամուրջ հանդիսանալ բուլղերիկի զազանից մազապուրծ եղած հայ մտաւորականութեան համար:

Սիւնիքի գոյամարտը, որի աննախընթաց յաջողութեան զաղանիքը պէտք է փնտռել մեր Դաւիթբեկեան վաշտերի քաջութեան ու մեր գործադրած՝ թշնամու համար անձանոթ ռազմավարութեան մէջ, տեղի է ունեցած արդիական կռիւներ վարելու հնարաւորութիւնը ժխտող ծանր պայմաններում:

Դա տարւել է շրջագծած և ճակատի վրայ, առանդ խոր թիկուների, աշխարհից կտրւած, զոհիակ:

Զուրկ հացից ու տեխնիկ միջոցներից՝ Սիւնիքը, առանց արտաքին օգնութեան, իր եռագլխանի թշնամուն ծեծած է նրանից խլած ղինամթերքով: Եւ թէ մեռնողների իրաւունքն է՝ գիտնալ, թէ ինչո՞ւ է մեռնում — իմ ամեն մի ղինուրը ղիտակցել է այդ, և «գիտացել» մահը ղիմաւորել անտուածային արհամարհանքով:

Իմ գործադրած՝ Սիւնեաց երկրի տեղագրութեան ու ժողովրդի հոգեբանութեան յարմար՝ ռազմավարական

ձեւերի շնորհիւ, մեր ունեցած զոհերի թիւը եղած է չնչին: Ընդհակառակը՝ հսկայական է եղած թշնամու կորուստը:

Թշնամին՝ իր թւական, տեխնիկ և քաղաքական դերազանցութիւնից զատ, ունէր նաեւ մի այլ պլիւս-շնական արհամարհանք դէպի մարդկային բոլոր տեսակի սըրբութիւնները:

Նա, զգալով իր զէնքի անզօրութիւնը, իր պաշտօնական օրդանի մէջ, կրկնակ խորագրութեան տակ — «Զօրաւոր զէնքը — Մեր կուրի ձեւերը» — կը խոստովանէր՝ «Կարմիր բանակի ղիմաց խորամանկ ու յամառ բեւաբն՝ Նոյնի, Դրօ եւ այլ հին գայլերը լաւ գիտեն պատերազմական գործը: Սրա համար էլ բերօղարդիական այդ աւագակների դէմ անհրաժեշտ է ունենալ ամուր ոյժ: Մենք չպէտք է մոռանանք, որ ապստամբների յաջողութիւնը կախւած է ժողովրդի արամագրութիւններից: Այդ իսկ պատճառով կարմիր բանակի նպատակը պէտք է լինի թշնամու կենդանի ոյժերի ոչնչացումից զատ, ապստամբութեան ղեկավարների դէմ հանել ազգաբնակչութիւնը»:^{*)}

Ա՛յս էր թշնամին, որի «զօրաւոր զէնքը» իր բանակը չէր, այլ վատութիւնը, դաւը, աղուէտութիւնը, այս էր բուլղերիկը, որի «կուրի ձեւերը» հայհոյութիւն էին մարդկային արիութեան և բարոյականի դէմ:^{*)}

Անցողակի ասեմք, որ այդ օրերին Անդրանիկը ոչ թէ Զանգեզուրում, այլ և Հայաստանում չէր: Դիտենք նաեւ, որ նա դէմ չէր կարմիր բանակին: Այդ այդպէս լինելով հանդերձ՝ կ. բանակի զօրահրամանատարութիւնը նրան եւս կանուանէր «հայ ժողովրդի զահիճ»:

«Բազմաշարչար հայ ժողովրդի ղանիւնները՝ Դրօ, Նոյնի, Անդրանիկ եւ այլ ծառաները գիւթախիլ իմպերիալիստների»:^{**)}

*) «Կարմիր Աւանգարդ», 1920, համար 52:

**) «Կ. Աւանգարդ» № 52:

Մենք երբեք չ'անգիտացանք ռազմական էսիկայի պահանջները:

Իմ զինւորը մնաց մարդ բոլոր կռիւներում, և բաւոր դէպքերում:

Իմ ժողովրդական բանակը միշտ էլ յաղթեց նա'և բարոյապէս՝ իր թշնամիներին դէպի հայ զէնքը յարգանք ու հիացում պարտադրելով:

Թաթարները—որոնք իմ զինւորի զարչապարի ծանրութիւնը զգացին իրենց մօտաւորապէս երկու հարիւր զիւղերի սեմին—«անկեղծօրէն կը խոստովանէին իրենց պարտութիւնն ու փախուստը» *)

Թուրքերը խոսեցին «հայերի քաջութեան մասին» **) Հարեւան պարսիկները մեր կռիւներն անւանեցին «մեծ քաջագործութիւններ»:

Կարմիր բանակի համար մենք եղանք՝ «հին զայլեր, որոնք լաւ գիտեն զինւորական արուեստը» ***):

Կասեանի կառավարութիւնը մեր զէնքի յաջողութիւնները վերագրեց Անգլիոյ ամենագոր—մատին «Es gelang uns aber dennoch, den Feind zu verdrängen, der in den Beggelände fluchtete, wo ihm die Hilfe der englischen Imperialisten zuteil wurde»: Kassian: ****)

«Բայց և այնպէս յաջողեցանք թշնամին փախցնել դէպի լեռնաշխարհ, ուր իրեն օգնութեան եկան անգլիական իմպերիալիստները»:

Մոսկովայի քերքերը — Կըզրէր Ս. Վրացեանը — զսնու

*) «Ազատ Սիւնիք», **) «Հայրենիք», 1924, թիւ 7. *** «Կարմիր աւանգարդ», 1920, համար 52:

****) «Protokol der III kommunistischen Internationale» զրքի մէջ, լոյս ընծայւած 1921, Յունիս 22ին, Մոսկովայում զգումարւած երրորդ միջազգայնականի կոնգրեսի կողմից:

են, որ Լեոնաճայասանի կռիւները հերոսական են եւ զարմանք պատճառող»:

Սյուպիսի'ն էին իմ վարած կռիւները Լեոնաճայասանում, ուր—հաստատագրենք և այդ—պետական կանոնաւոր բանակ չէր իմ ղեկավարածը, այլ մի շինական ժողովուրդ, որը զէնքից զատ հարկադրւած էր գործածել նա'և իր արօրն ու մանգաղը: Պէտք էր ժողովուրդի ծոցից դուրս քաշել նոր պետեր, որովհետեւ ցարական զինւորականները վաղուց էին թողել, հեռացել: Պէտք էր մարդել, թրծել, հասցնել ժողովրդական նոր ղեկավարներ, որոնք կարողանային Լեոնաճայ զանգւածների մէջ ոտքի հանել, արթնցնել մեր ցեղի նիրհած ռազմախանութիւնն ու առաքինութիւնները:

Թշնամու անվերջօրէն կրկնուող յարձակումների դէմ հրամայողաբար պէտք էր ստեղծել անցեալի ցեղային արժէքներով, փառքերով ու սրբութիւններով թաթարներ մի միջնորդաւ, որի մէջ Սիւնեցին մահն անգիտացող խոյանքների մղէր:

Եւ արեւց այդ բոլորը:

Արեւց, որ Սիւնիքը Հայոցպատմութեան և Հայաստանի համար կատարէ այն, ինչ որ կատարեց:

ՍՏԻՐԵՆՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHANI
LIBRARY
ARMENIAN PRELACY

За убийство лучших товарищей «Красная армия» оплатит поголовным уничтожением дашнакской контр-революции.

Թարգմանութիւն՝

«Կարմիր բանակը իր լաւագոյն ընկերների սպանութեան համար դաշնակ հակադաշնականութեան կհատուցանէ զլիսովին ոչնչացմամբ»:

— Ընթերցողը տեսնում է որ կ. բանակը, որը որպէս կենդանի գէնք Մոսկովայի կողմից դրուած էր թաթար Նարիմանովի և Անդորայի կառավարութեան ներկայացուցիչ Իբրահիմ Թալիի տրամադրութեան տակ, իր պաշտօնական օրգանի *) միջոցաւ, դեռ Հայաստան չմտած, կսպառնար ոչնչացնել ամբողջ Դաշնակցութիւնը, որ ասել է՝ ազգայնական ու պայքարունակ հայութիւնը:

Ծանօթ լինելով բոլշևիկների յետագայ դորժումնէն ութեան՝ ո՞վ կարող է կասկածել, որ Բազուկի և Միլլիի փայտիկով շարժող կարմիր բանակը տառացիօրէն չախտի գործադրէր Դաշնակցութեան մասին արձակած իր մահաժճիւրը, եթէ դիւցազնական Սիւնիքը չսանձէր նրան, և ռազմագիտահոգեբանական կարելիութիւն չընծայէր Երեւանին՝ իր «Փետրուար 18»ը կազմակերպելու, ու վերջապէս Սիւնիքը ապաստանելու:

Այո՛, եւ երկրի մտաւորականութիւն, եւ մարտական ոյժեր, եւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւն — այդ բոլորը իրենց դոյնութիւնը կը պարտին Սիւնիքին, միայն Սիւնիքին:

*) «Կարմիր Աւանգարդ», 1920, 30 Հոկտ. Բազուկ:

Երկու խօսք եւս:

Եթէ ժողովրդի արիւնը թափել թոյլատրելի է միայն և միմիայն այն դէպքերում, երբ հարկադրաբար պէտք է պաշտպանել նրա երկիրն ու ֆիզիքականը՝ — 1919, 1920, 1921-ին մեծապէս վտանգուած էր Սիւնիքը:

Եւ նա, Սիւնիքը, իմ դեկավարութեամբ զինաթափեց իրեն սպառնացող վտանգը — յաղթանակեց:

Եթէ ժողովրդի առաջնորդը իրեն մատնում է առաւելապէս իր հայրենիքի նեղ ու ճակատագրական օրերին՝ Լեռնահայութեան ճակատագիրը ես վարեցի մեր պատմութեան ամենապատասխանատու մէկ վայրկեանին:

— «Աշխարհի ամենազարմանալի բաներից — առում է Լակսրդերը — մէկն էլ այն է, որ երբեք ո՛չ մի պետութիւն, ինչպէս և ո՛չ մի յաջողութիւն չէ կարողացել իրեն հնթարկել պատմութիւնը և նրա միջոցաւ գալոց սեւ բուռնները խաբել»:

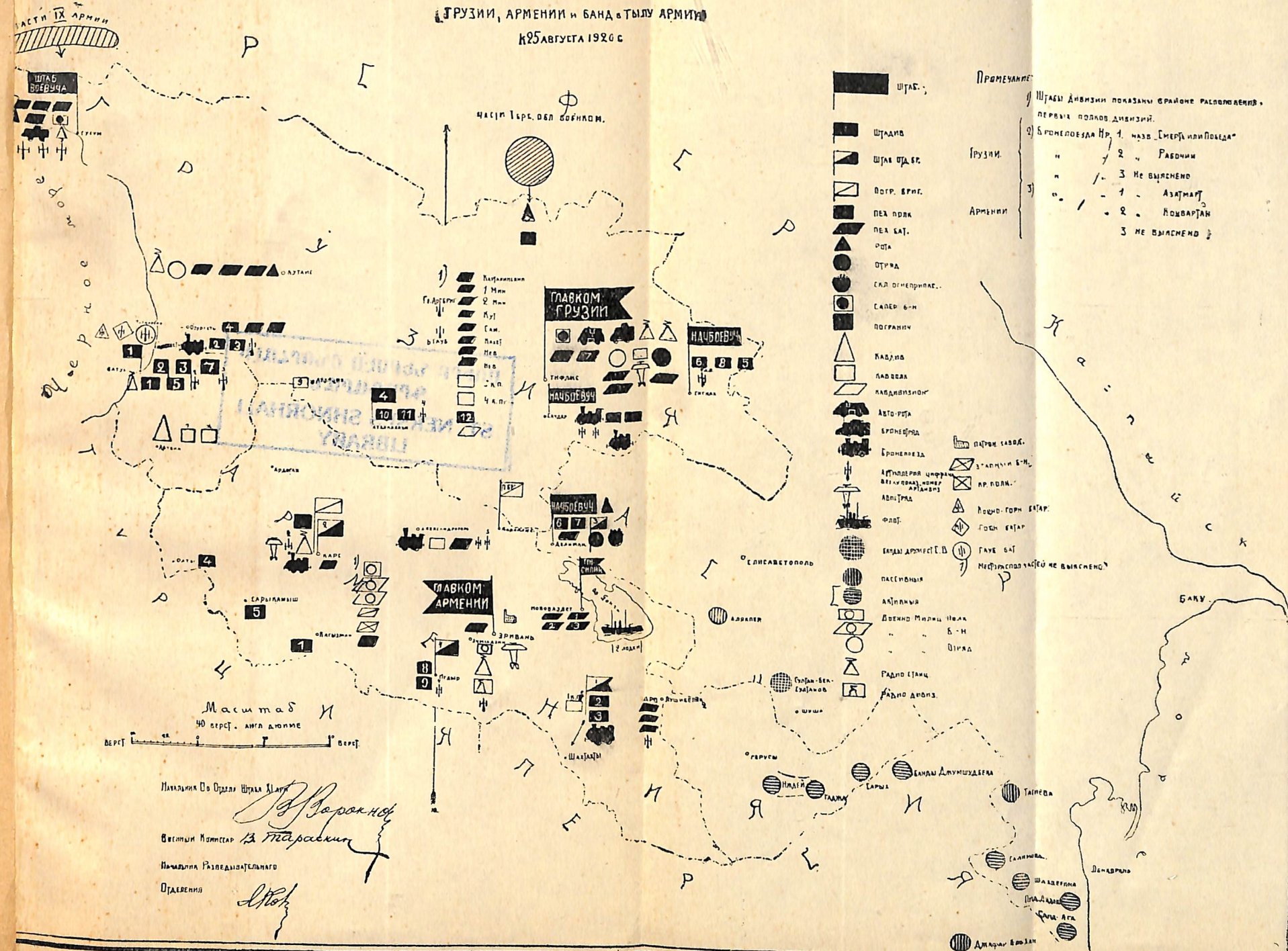
Սիւնիքի գոյամարտը պատմութեան կը պատկանի:

СХЕМА

расположения частей

(ГРУЗИИ, АРМЕНИИ и БАНДЫ ТЫЛУ АРМИИ)

к 25 АВГУСТА 1920 Г.

Масштаб
40 верст. или дюймы

Начальник По Отделу Штаба Кавказа
Великий Комиссар
Начальник Разведывательного
Отделения

- ШТАБ:**
- ШТАБ
 - ШТАБ ОТДЕЛА
 - ПОГР. ВРИ.
 - ПЕХ. ПОД.
 - ПЕХ. БАТ.
 - ОТЧ.
 - ОТЧ. ДИСТРИКТА
 - САДЕР Б-Н
 - ПОГРАНИЧ.
 - НАД. ИД.
 - НАД. ДИВ.
 - НАД. ДИВ. ПОД.
 - АВТО-ПОД.
 - БРОНЕПОЕЗД
 - БРОНЕПОЕЗД
 - Артиллерия (свои и чужие)
 - Артиллерия
 - ФЛОТ
 - БАНДЫ АРМИИ
 - ПАС. ПОД.
 - АКЦИОН.
 - Военно-Морщ. Чела
 - Б-Н
 - ОТЧ.
 - РАДИО СТАНЦ.
 - РАДИО АПОН.
- ПРОМЕЖУТОК:**
- ШТАБ ДИВИЗИИ ПОКАЗЫВАЮТ РАСПОЛОЖЕНИЕ ПЕРВЫХ ПОЛКОВ ДИВИЗИИ.
 - БРОНЕПОЕЗД № 1. НАЗВ. «МЕРКУРИЙ ПОБЕДА»
 - 2. РАБОЧИЙ
 - 3. НЕ ВЫЯСНЕНО
 - 4. АЗАРМАТ
 - 5. КОШВАРТАН
 - 6. НЕ ВЫЯСНЕНО

ШТАБ ДИВИЗИИ ПОКАЗЫВАЮТ РАСПОЛОЖЕНИЕ ПЕРВЫХ ПОЛКОВ ДИВИЗИИ.

ПРОМЕЖУТОК

БАКУ

200

ՍՈՒՐԵ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0354106

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

- 1.— Էջեր ԻՄ ՕՐԱԴՐԷՆ
- 2.— ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ ՀԱՅ ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
- 3.— ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՊԱՅԲԱՐԸ ՀԱՅՐԵՐԻ ԴԷՄ
- 4.— ՅԵՂԻ ՈԳՈՒ ՇԱՐԺԸ
- 5.— ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ (Յեղը եւ իր
սականք)։

Գ Ի Ն

Պուլկարիա
Ամերիկա

50 լեվ
1 տար